

74.261.4(кар) Кеерэг. 2145-А
Э 53

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ТЁРТЮНЧЮ КЛАССДА АНА ТИЛНИ
ГРАММАТИКАСЫНА, ТЮЗ ДЖАЗЫУГЪА,
ТИЛ ЁСДЮРЮУГЕ ЮРЕТИУНЮ МЕТОДИКАСЫ

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН
МЕТОДИКА
БОЛУШЛУКЪ

ТЕРТЮНЧЮ КЛАССДА АНА ТИЛНИ
ГРАММАТИКАСЫНА, ТЮЗ ДЖАЗЫУГЪА,
ТИЛ ЕСДЮРЮУГЕ ЮРЕТИУНЮ МЕТОДИКАСЫ

Биринчи чыкъгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

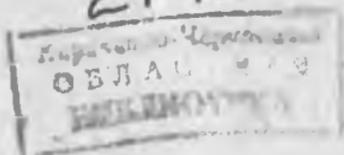
Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюю
Черкесск — 1979

74.2614кар

8 (07) (карач.)

Э 53

2145

● Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1979

АВТОРДАН

Методика болушлукъ бу бѣлюмледен кѣуралады:

1. Программаны окѣутууну юсюнден методикалыкъ рекомендацяла.

2. Тематика планла.

3. Дерслени планлары.

4. Дидактикалыкъ материал.

Планла юлгю халда бериледиле.

Бу китабны мураты устазны хар кюнде ишине болушууду. Китабда устазлагъа болушлукъгъа дерслени окѣутуу планлары бериледиле. Дерслеге материал алыуда автор бу джорукъланы сакъларгъа кюрешгенди:

1. Материал, сохтала тѣртюнчю классха дери алгъан билимге кѣре, ала кыйналмай ангыларча бериледи.

2. Текстледе темагъа керекли грамматика формала, орфограммала бардыла.

3. Хар дерсни планында сынаргъа текст бериледи, сохтала кеслери текстни окѣуб, тубюнде салынган сорууланы болушлугъу бла оюм зтерча.

4. Дерсни муратына кѣре, соруула, сохталаны билимлерин тинтген бла кълмай, алагъа джангы билим берирге, аны бегитирге болушадыла.

Хар дерсге керекли затла бериледиле. Устаз аланы хайырландырыргъа борчлуду.

Дидактика материал бла хайырланыуну юсюнден методикалыкъ рекомендацяла материалны аллында бериледиле.

Тематика планла бла дерслени планларында ишле тѣртюнчю классны „Къарачай тил“ китабыны экинчи чыкългъаныны тамалында джашдырылгъандыла.

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Тёртюнчю классны программасы „Синтаксис бла пунктуация“, „Фонетика бла графика“, „Лексика“, „Морфология бла тюз джазыу“, „Байламлы тил“ деген бёлюмледен кьуралады.

Устаз, кесини ишинде сохтала ал (1—3) класслада алгъан билим бла усталыкыгъа таяныб, бу класслада кесини магъанасы бла методларына кёре, башланган эгапны андан ары барыуу болурча этерге керекди.

Бу затдан магъана: тили сохталагъа ангылашынырча, устаз сайлагъан материал, кесини кыйынлыгына кёре, ючюнчю классны материалындан бек кыйын болмазча этиу, методика бла хайырлана билиу, джангы эмда кыйыныракъ материалны окъугъан заманда кёбюсюне индуктив метод бла хайырланыу, эсде тугъа керекли материалны, ючюнчю классда бошалгъанына кёре, кёбден кёб эте барыу. Тюрлю-тюрлю джазыу ишле да ол халда барыргъа керекдиле.

Бу затла тил ёсдюрюуде да, грамматикада да, тюз джазыуда да, пунктуацияда да этилирге керекдиле.

ПРОГРАММАНЫ БЁЛЮМЛЕРИН ОКЪУУНУ ЮСЮНДЕН

Синтаксис бла пунктуация

Бу бёлюм сёзтутушдан башланады. Сёзтутушну толу магъанасы болмайды. Ол себебден айтым кьураймайды.

Сёзтутуш баш эмда бойсунган сёзледен кьуралады.

*Джауумлу джаз—тагъылыу, китабны алдым—сы-
йындырыу.*

Къарачай тилде келишиу бла байланыб келген сѣз-тутушла айтым къурайдыла. (*Терек чакъды. Терекле чакъдыла.*)

Сохтала сѣзтутушланы айтымда айырадыла, не ючюн десенг, сѣзтутушла айтымгъа киредиле, сѣзле да келишиу, сыйындырыу, тагъылыу джорукъла бла байланыб келедиле. Устаз сорууланы кючю бла къайсы сѣз къайсы сѣз бла байланыб келгенин айырады. Сѣзтутушла бла быллай ишле этерге боллукъду:

1. Айтымда сѣзтутушлагъа кирген баш сѣзден бойсунган сѣзге соруу салыу.

Сѣз ючюн: *Сабийле стадионоа тоб ойнайдыла.*

Сабийле не этедиле? (Сабийле ойнайдыла.)

Ойнайдыла къайда? (Ойнайдыла стадионда.)

Ойнайдыла не? (Ойнайдыла тоб.)

2. Сѣзтутушланы схема бла кѣргюзюу.

Къачхы кюн тау башлагъа тийди.

3. Текстледе келген сѣзтутушланы магъаналарын айырыу.

Субай наратчыкъ баш къагъады. (Субай наратчыкъны джел ары-бери ийилтеди.)

4. Текстде джангы тюбеген сѣзле бла сѣзтутушла къурау.

Бу тукъум иш сохталагъа сѣзню магъанасын терен аңгъларгъа болушады, тилде эркин джюрютюрча болады.

Хурметли: хурметли джер, хурметли адам, хурметли иш.

Бу иш сѣзтутушла бла айтымла къуратыб джазыу бла бошалады (*Саргъаласа, хурметли джер, кюйюз кибик чегетле, тыялмай чапракъларын, чайкъаладыла терекле.*)

5. Сѣзлени грамматика ышанларын окъугъан заманда сѣзтутушла къуратыу (атны, сыфатны, этимни окъугъан кѣзюуде.)

Сюйген элим, джангы джашау, бек суйген адам, кетдим шахаргъа, д. б. к.

Тёртюнюю классда хапарлаучу, соруучу, кёлтюр-тюучу айтымладан алгъан билимлерин къайтарадыла. Андан ары бир кесек теренирек окъуйдула, айтымны баш эмда сансыз членлерин айырадыла.

Айтымла бла быллай ишле этерге боллукъду:

1. Берилген юлгюге кёре, айтымла къуратыу неда алагъа магъана джаны бла джууукъ айтымла. Быллай ишледе сохтала кеслери джанларындан чыгъаргъан затла да боллукъдула. алай а юлгюден чыкъмазгъа керекди.

2. Юлгю берилмей, кеслерини билимлерине таяна айтымла къуратыу. Бу тукъум ишледе сохтала айтым-ланы юлгюсюз къурагъа юренедиле. Эки-юч бош айтымдан къош айтым къурагъа да боллукъдула.

3. Творчеству ишле этдириу. Бу къауум ишледе не юлгю, неда къалай этериклерини юсюнден джукъ берилмейди. Кеслерини билимлерине таяна, кеслери джанларындан творчество халда айтымла къурайдыла.

Башында айтылгъан юч къауум иш биргелей барды-рыладыла.

Энди айтымла бла ишлеуню бир къауум амаллары-ны юсюнден айтайыкъ.

1. Юлгюге берилген айтымланы кесгин окъургъа юретиу, бир къауум айтымланы азбар этдириу. Мындан мурат: сабийле кеслери окъугъан айтымланы эштирге, сынаргъа керекдиле:

Айтымны кесгин окъуу, анда интонацияны тюз са-ла билиу биринчиден—айтымны магъанасын айырыр-гъа, экинчиден—юлгюлени эсде тутаргъа, ючюнчюден—аны къалай къуралыуун айырыргъа болушады.

2. Сорууланы кючю бла айтымла къуратыу. Был-лай ишле экинчи, ючюнчю класслада этилгендиле. Ал кёзюуде устазны сорууу айтымны къурагъа сохтала-гъа тамал болады. Сорууда айтымда боллукъ сёзле бо-ладыла. Сохта, сёзлени орунларын ауушдуруб, джа-нгыз бир сёз къошуб, айтым къурайды.

Сёз ючюн: *Сен къайдан келесе? Мен шахардан келеме.*

Тёртюнюю классда бир кесек кыйыныракъ соруула салынадыла. Соруугъа джууаб берир ючюн, сохтала кеслери джанларындан талай сёз къошаргъа керекдиле.

Сёз ючюн: *Сен тенгинги халисинден не билесе?*

Бу соруугъа джууаб берир ючю, сохта кеси джанындан талай сёз къошаргъа керекди. (*Мен тенгими халисинден аны джигитлигин, джетген кюнде адамлыкъ этерин билеме.*)

3. Берилген юлгюге кёре, айтымла къуратыу.

Сёз ючюн: *Хасан, Исса, Мусса халал тенгледиле.* (Биртукъум башчылары болгъан айтымла къурайдыла.)

4. Къатышхан текстден айтымла къуратыу. Бу да юч тюрлю болады:

а) айтым, сёзлери къатышыб, керекли формада бериледи.

Сохтала аланы орунларын табдырыб джазадыла (*тёгеди, джашау, джангы, нюр.*—*Джангы джашау нюр төгеди*);

б) айтымны бир къауум сёзлери ал, къалгъанлары да керекли формада берилрге боллукъдула. (*Аслан, атхан, танг, кийинди, къобуб.*—*Аслан, танг атхантай, къобуб кийинди*);

в) айтымны сёзлери къатышыб, ал формаларында бериледиле. (*Ол, китаб, изле, тебре.*—*Китаблары излеб, ол тебреди. Ол китаблары излеб тебреди.*)

5. Берилген текстни айтымлагъа юлешиу. Бу тукъум иш сёлешген сёзлеринде айтымланы чеклерин таба билрге болушады.

6. Сорууланы кючю бла айтымгъа джангы членле къошуу.

Сёз ючюн: *Сохтала къайтдыла.* Къайсы сохтала къайтдыла?—*Ишлеген сохтала къайтдыла.*—Къайдан къайтдыла? *Ишлеген сохтала чалкъыдан къайтдыла.*

7. Эки-юч бош айтымдан къош айтым къуратыу, неда талай бош айтымдан биртукъум членлери болгъан айтымла джарашдыртыу.

Сёз ючюн: *Мусса чалкъы чалады, Фатима дырын джыяды.*—*Мусса чалкъы чалады, Фатима уа дырын джыяды. Хасан китаб окъуйду. Хасан атасына болушады.*—*Хасан китаб окъуйду, атасына болушады.*

8. Талай элементден къуралгъан къош айтымла къурау.

Сёз ючюн: *Анам а юйде къалады, атам да иш-*

ге тебреди. Мен школгъа барама, эгешчигим да менден къалмайды.

9. Талай айтымны кючю бла бир муратны бериу.

Сёз ючюн: *Субай наратчыкъ баш къагъады.*

Джел субай наратчыкъны ийилтеды.

10. Берилген схемалагъа кёре, айтымла къурау.

~~~~ ——— Къаты джел урду.

----- ===== Джел бюгюн урду.

---- =====? Джел биченликни джатдырдымы?

11. Берилген шартха кёре, айтымла къурау. (Джайылгъан бош айтым, биртукъум башчылары, хапарчыры, ачыкълаучулары, толтуруучулары, болумлары болгъан дегенча.)

12. Тюрлю-тюрлю творчестволу ишле:

а) берилген эки-юч сёз бла айтымла къурау;

б) берилген оборотла бла айтымла къурау;

в) сюжет суратланы болушлугъу бла айтымла къурау.

Башында айтылгъан творчестволу ишле тил ёсдюрюуде улуу магъаналары болгъан ишледиле. Ол себебден ала хар дерсде орун аладыла.

Фонетика бла графика

Программаны бу бёлюмюн окъутхан кёзюуде ачыкъла бла тунакы тауушланы къалай къуралгъанларына устаз эс бёледиле. Сохтала ачыкъла бла тунакыланы айтылуларында не башхалыкъ болгъанын айырадыла.

Хауа тыйгъычсыз ётген заманда къуралгъан тауушлагъа ачыкъ тауушла дейдиле деген оюмгъа келедиле. Тунакы тауушланы къурагъан заманда хауа эркин ётмегенин сохтала кеслери сынаб кёредиле.

Тилни тауушлары къалай белгиленгенлерин айыргъан кёзюуде *е, ё, ю, я* харифле белгилеген тауушлагъа эс бёлюнеди.

Бу бёлюмню окъутхан заманда фонетика айырыу улуу орун алыргъа керекди.

Сёз ючюн: Устаз, къангада неда карточкалада джазыб, соруула салады (*тюлкю, юлгю, оюн, чоюн, терек, сенек, сюек, тиек, бёрю, таякъ, джаякъ, къая.*

Устаз:

Бу кѡауум сѣзде нечашар таууш эмда хариф барды? Сохтала окѡуйдула, устазны болушлугѡу бла айырадыла. Кѡысха у бла й белгилеген тауушланы да айырадыла.

Сѣзню кѡаты бла джумушакѡ болуру неден болганын сохтала кеслери устазны болушлугѡу бла сынаб биледиле. (*Бал—бил, бол, бел, танг—тенг*).

Фонетиканы окѡугѡан кѣзюуде сингармонизмни джорукѡлары бла шагѡрей боладыла, ол термин бла биринчи кере тѡбейдиле.

Зынгырдауукѡ бла сангырау тунакыладан ал класлада алгѡан хапарлары андан терен болады.

Лексика

Бу белюмде омонимле, синонимле, антонимле, бир-биринден айырыргѡа болмагѡан сѣзтутушла бла ишлеу барады. Омонимле, синонимле, антонимле деб кѡаллай сѣзлеге айтылгѡанындан хапар бериледи.

Муну окѡутхан кѣзюуде быллай ишле этдирирге боллукѡду:

а) берилген текстде омонимлени, синонимлени, антонимлени таба билиу;

б) берилген сѣзлеге омонимле, синонимле, антонимле таба билиу;

в) омонимле, синонимле, антонимле бла хайырлана билир ючюн ишле этдириу;

г) берилген синонимлени магѡаналарына кѣре кѡауумлагѡа юлешиу.

Сѣз ючюн: *чабды, кѡарайды, атылды, кѣзюн алмайды, джукѡлайды, кирпич кѡакѡмайды, кѡалкѡыйды, хурулдайды.*

Синонимлени кѡауумлагѡа юлешиб джазадыла;

д) берилген сѣзлеге синонимле джазыу (*джигит—батыр, ѣтгюр, таукел. ...*);

е) берилген айтымда синонимни ауушдуруб джазыу (*мен дженгил джетдим.—Мен терк джетдим. Мен мычымай джетдим*);

ж) магѡаналары бир-бирине джууукѡ болгѡан талай сѣзден бирин айырыб джазыу (*исси, солууунгу алалмагѡан, джай келди*.)

Омонимле

Къарачай тил омонимле бла бай тиллени бириди. Омонимлени юретген кёзюуде быллай ишле этилирге боллукъду:

1. Хапарчыкъны окъугъуз, омонимлени табыгъыз, аланы магъаналарын айырыгъыз.

2. Кесигиз омонимле табыб айтыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз, магъаналарын айырыгъыз.

3. *Къой, джай, къач* деген сёзлени къаллай магъаналарын билесиз? Аланы хар магъаналары бла айтымла къураб джазыгъыз.

4. Берилген сёзлеге башха затланы атларын кёошуб джазыгъыз. *Шиндикни аягъы—адамны аягъы*, д. а. к.

5. Берилген атланы этимлеге айландырыб, этим магъаналары бла айтымла къураб джазыгъыз.

Къой отлайды.—Дауур этгенни къой, д. а. к.

Антонимле

Антонимле бла ишле биринчи классда башланадыла. Экинчи, ючюнчю классда антонимле бла бир кесек теренирек шагърей боладыла. Тёртюнчю классда антонимлени юсю бла быллай ишле этиледиле:

1. Берилген сёзледен магъаналары бир-бирине къаршчы келген сёзлени айырыб джазыу.

Сёз ючюн: *сууукъ, акъ, татлы, исси, джаш, ачы, къара*, д. а. к.

Сууукъ—джылы, акъ—къара, д. а. к.

2. Берилген сёзлеге антонимле табыб джазыу. Быллай ишле атланы, сыфатланы, этимлени, сёзлеулени окъугъан кёзюуде бериледиле.

Джаш—.... кыш—.... кзаты—....

3. Берилген айтымлада антонимлени ауушдуруб джазыу.

Сёз ючюн: *Сууукъ кыш кетди. Джылы джай келди.*

4. Башланган айтымны антонимле бла бошау.

Сёз ючюн: *Джай кечеле кысхагъа айланадыла, кюнле уа...*

5. Берилген сёзтутушлагъа магъаналары къаршчы келген сёзтутушла табыб джазыу.

Сёз ючюн: *Эски юй—джангы юй*, д. а. к.

Морфология бла тюз джазыу

Бу бѣлумде сохтала тамыр бла аффикслен алгъан билимлерин эсге саладыла, сѣз кѣураучу, сѣз тюрлендириучю аффиксле бла шагърей боладыла.

Тилни кесеклеринден ат, сыфат, этим бла шагърейликлерин теренлейдиле.

Атны айтымда башчы, хапарчы неда сансыз член болуб келгенин айырадыла. Тюз атланы болушлада, санлада тюрленнгенлерин окъуйдула. Сыфатны айтымда кѣуллугъун, грамматика ышанларын айырадыла, кѣуралгъан сыфатла бла биринчи кере тѣубейдиле. Этимни заманлада, бет.леде, санлада тюрлениуюн окъуйдула.

Байламлы тилни ёсдюрюу

Байламлы тилни ёсдюрюу ишле хар дерсде болургъа керекдиле. Аны бла биргелей джылны ичинде тѣртюнчю классда тюрлю-тюрлю темалагъа изложениеле, кеслери джашауда сынагъан, кѣрген затларыны юсюнден сочинениеле джазадыла.

Ал класслада берилген текстге джууукъ изложениеле джазаргъа юренедиле. Тѣртюнчю классда толусу бла хапарлау халда текстледен, литература чыгъармаланы бир кесеклеринден изложениеле джазадыла. Сохтала кеслерини джашауларыны юсюнден („Джай чегетде“, „Каникуллада болгъан сейир иш“, д. а. к.) сочинениеле джазадыла.

Джылны ичинде 8—9 изложение, сочинение джазылады.

ТЕМАТИКА ПЛАНЛА

Грамматика, тюз джазыу, тил ёслюрю (Юлгю халда бериледиле)

Дер- сте	Дерсин темасы	Ишле	Къайтарыу	Тил ёслюрю
1.	Ал башланган класслада окъулгъанны къайтарыу	1—3	Айтым. Айтымны членлери	Соч. „Джай каникул- лада“
2.		4—7	Атланы болушлада тюрлениу лери	Берилген текстде ат- ланы тыйыншы болуш- лада джазыу
3.		8—10	Сыфат. Сыфатны тюз джазыу	Берилген сыфатла бла айтымла къураб джа- зыу
4.		11—13	Санау ланы, алмаш- ны тюз джазылыу- лары	
5.		14—17	Этимии джегилиую	Берилген этимле бла айтымла къурау
6.	Сынау диктант			
7.	Халатла бла ишлеу			
8.	Изложение: „Маймулла“ (Диктайтла бла изложение, 142 бет.)			

Дер- сле	Дерсин темасы	Ишде	Къайгарыу	Тил ёздюрюу
9.	Синтаксис бла пунктуация (12 с.) Сёзтутуш. Баш эмда бой- сунган сёз	22—24	Айтым. Айтымны член- лери	Берилген сёз тутушла бла къураб айтымла джазыу Берилген текстни ай- тымлагъа белюб джазыу
10.	Халарлаучу, соруучу, кёл- тюрюучю айтымла	25—29		Берилген соруулагъа кёре, сансыз членле къошуб джазыу
11.	Айтымны баш эмда сансыз членлери	30—31		Берилген соруулагъа Берилген соруулагъа джууаб джазыу
12.	Башчы бла халарчы	32—35	Сёзтутуш	
13.	Толтуруучу бла ачыкълау- чу	37—40		
14.	Сочнение джазыу (Тема- ла: „Къачхы чегетде“, „Биз- ни юйдегибиз“). Сайлагъан- ларын джазадыла		„Бизни юйдегибиз“. Сайлагъаиларын джа- задыла	
15.	Болумла	42—44		
16.	Биртукъум членлери бол- гъан айтымла	45—48	Айтымны членлери	Биртукъум членле къо- шуб джазыу

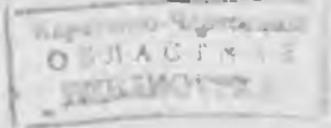
Дер- сле	Дерсни темасы	Ишле	Къайтаруы	Тил ёсдюрюу
17.	Айлануу. Айланууда тый- гъыч белгиле	49—52	Башчы	Башчыны айлануугъа буруу
18.	Сынау диктант (грамматика иши бла; айтымны члеидери- нит юблерин сызаргъа)			
19.	Къош айтым	53—55	Эки баш бош айтым	Бош айтымладан къош айтым къурау
20.	Бегитиу дерс	56—57		
21.	Туура сёз	58—60		
22.	Диалог	61—62	Къош айтым	Туура сёз къошуб джа- зыу
23.	Фонетика бла графика Ачыкъ эмда тунакы таууш- ла	63—67	Таууш бла хариф	
24.	Сингармонизмин джорукъ- лары Бёлюм. Басым	68—73		Басымны кючю бла джангы сёзле къурау
25.	Изложение джазыу: „Бирин- чи космонавт“ („Диктантла бла изложениеге“, 143 бет.)			

Дер- сле	Дерсин темасы	Ишле	Къайтарыу	Тем еслорюу
26.	Халатла бла ишлеу	77—78		
27.	Зынгырдауукъла бла са- нгыраула			
28.	Тунакмыланы тюз джазылу- лары	79—80	Ачыкъ тауушла	Эсгергюу диктантла
29.	Н, Х, Ч харифлени джю- рютюлюулери	81—85		
30.	Й бла у (къысха)	87—90		
31.	Сынау диктант (грамматика иши бла; ачыкъла бла туна- кылары тюблерин сызаргъа)	99—101		
32.	Экиленген тунакыла	102—106	Ачыкъла бла ту- накыла	
33.	Харифле. Алфавит			
34.	Сочинение джазыу („Къыш келди“)			Омонимле бла айтымла къураб джазыу
35.	Лексика. Сёзюу магъанасы	111—112		Берилген сёзлеге сино- нимле, антонимле къоша джазыу
36.	Кёб магъаналы сёзле Омонимле	113—114		
37.	Синонимле. Антонимле	115—119	Ат, сыфат, этим	

Дер- сле	Дерсин төлөсү	Ишле	Къайтарыу	Тил кэлюрю
38.	Айырыргъа болмагъан сёз- тутушла	120--122		Берилген сёзгүтушла бла айтылма къураб джазыу
39.	Диктант (Синонимлени, омо- нимлени, антонимлени айы- рыб джазаргъа)	123--128		Берилген сёзледен ай- тымла къураб джазыу
40.	Сёзню къурамы. Тамыр бла аффикс	125--129		Аффикслени кючю бла джангы сёзле къурау
41.	Сёз къураучу эмла сёз тюр- лендириучю аффиксле	130--131	Белюм, Басым	
42.	Сёзлени тизгинден тизгин- нге кёчюрюу			
43.	Эсгертиу диктант			
44.	Сынау диктант (бир къауум сёзню тамыр бла аффиксле- ге эмла кёчюрюу джорукъ- лагъа айырадыла)			
45.	Халатна бла ишлеу. Беги- тиу ишле	132--134	Сёзгүтуш бла ай- тым	
46.	Тилни кесеклери. Атны ма-	142		

Дер-се	Дерсени темасы	Ишле	Клалылары	Тиз бсаюрю
47.	Атны айтымда кьуллуугу	143—145	Айтымны членле-ри	Соруулагга джууаб джазыу
48.	Атны саны	148—149		
49.	Энци эмда тукьум атла	150—152		
50.	Изложение. „Еггюр коман-дир“ (Диктангла бла изложе-ниеле, 144 бет.)	155—158		
51.	Атны джалгъаныуу	159—162		
52.	Болуш аффикслени тюз джазылыулары			
53.	Эсгертиу диктант			
54.	Сынау диктант			
55.	Халагла бла ишлеу			
56.	Сыфатны магъанасы бла грамматика ышанлары	164—167	Атны джалгъа-ныу	Берилген сёзутушла бла айтымла кьурау
57.	Тюз эмда кьуралгъан сы-фатла	168—171		Берилген аглагга сы-фатла табыу
58.	Сочинение джазыу: „Сов-хозну фермасында“			
59.	Этим, Этимни магъанасы бла грамматика ышанлары	172—173		

2145

Дер- сле	Дерсни темеси	Ишле	Къайтаруы	Тил ёсдюрю
60.	Этимни джегилию	174—178	Бетлеучу алмашла	Сочинение: Экскур- сияда*
61.	Этимни айтымда къуллугъу		Айтымны членлери	Айтымла къурау. Со- руулагъа лжууаб джа- зыу
62.	Этимни замандары			
63.	Диктант			
64.	Халатла бла ишлеу			
65.	Изложение: Ленинни сабий заманы			
66.	Джылны ичинде окъул- гъанын къайтаруу: Сёзугуш	179—180		Сёзледен сёзугушла къурау
в)				
б)	Айтым. Айтымны членлери	181—183		
в)	Туура сёзде тыйгъыч бел- гиле	184—185		
г)	Сынау диктант			
д)	Халатла бла ишлеу			

ДЕРСЛЕНИ ПЛАНЛАРЫ

Биринчи дерс

Дерсни темасы: Ал башланган класслада окъулгъанны къайтарыу. „Джап каникуллада“ деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: Айтымны, айтымны членлерин къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: таблица (Айтымны членлери.) Къангъада джазылыб, джабылыб тургъан текст, дидактика материалдан 48-чи карточка.

Дерсни барыуу

1. Устаз тёртюнчю класслада окъуллукъ программа бла шагърей этеди, дерсни темасы бла муратын айтады.

2. „Айтымны членлери“ деген таблицада джазылгъан айтымланы окъутады да быллай соруула салады: (Таблицада джазылгъан айтымла быладыла: В. И. Ленин Симбирск шахарда туугъанды. Ол Къазан шахарда окъугъанды. В. И. Ленин анда революцион иш-леге къатышханды.)

Биринчи айтымда ненча сёз барды?

В. И. Ленин деген сёз къаллай соруугъа джаууаб этеди, къайсы сёз бла байланыб келеди?

Алай бла, айтымны члени деб неге айтадыла? (Сёз айтымны члени болур ючюн, къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымда къайсы болса да бир сёз бла байланыб келгенин айырадыла.)

Былай бла, хар сёзню айырадыла, айтымны членлеринден алгъан билимлерин эслерине тюшюреди. Ал класслада башчыдан, хапарчыдан, толтуруучудан, ачыкълаучудан, болумладан хапар алгъандыла.

3. „Джай каникуллада“ деген темагъа джазыллыкъ сочинениени аллы бериледи.

Карточкада берилген айтымланы окъуйдула, сочинениени аягъын биргелей джазадыла, айтымланы членлерин айырадыла.

4. Экинчи ишни этиу. Хапарчыкъны аллы берилгенди, аягъын хар ким кесини кѣлюне келгенча джазады.

5. Юйге иш: 3-чю ишни толтурургъа.

Экинчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Атланы болушлада тюрлениулерин къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: атланы джалгъаныуларыны таблицасы, тетрадла бла китабла, къангада джазылыб тургъан текст.

Дерсни барыуу

1. Устаз дерсни темасы бла муратын айтады.

2. Юй ишлени тинтеди. Парталаны арасы бла айланыб, кимни къалай этгенин кѣреди, тетрадланы кеси джыяды. Ол кѣзюуде тизгинле бла экинчи къауум тетрадларын аладыла.

3. Къангада джазылгъанны устаз ачады.

ПИОНЕР

Пионер юлгюлю сохтады. Пионерни хар заты орнунда турады. Пионерге, иги окъугъаны бла ишлегени ючюн, махтау къагъыт бердиле. Пионерни отрядны джыйылыуунда махтадыла. Пионерде хар заманда кызыл галстук кызарады. Пионерден октябрѣнок юлгю алады.

Соруула:

1. Биринчи айтымда *пионер* не соруугъа джууаб этеди? (Къайсы сѣз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди? Тилни къайсы кесегиди? Къайсы болушдады?)

2. Экинчи айтымда *пионерни* деген сѣз не соруугъа

джууаб этеди? Къайсы сѣз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди? Къайсы болушдады?

3. Ючюнчю айтымда *пионерге* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сѣз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди? Къайсы болушдады?

4. Тѣртюнчю айтымда *пионерни* деген сѣз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сѣз бла байланыб келеди? Айтымны къайсы члениди? Къайсы болушдады? (Устаз тамамлаучу болуш, хар заманда этим бла байланыб келгени себебли, айтымда толтуруучу болгъанын чертеди. Иелик болуш хар заманда ат бла неда атны магъанасында джюрютюлген сѣзле бла келгенин эсге салады, ол себебден айтымда ачыкълаучу болгъанын айтады).

Бешинчи, алтынчы айтымладагъы *пионерде, пионерден* деген сѣзле да бу юлгю бла айырыладыла.

болушланы магъаналарын айыргъандан сора, аланы сорууларын къайтарадыла, *боран, чалман, гебен, гѣзен* деген атланы болушлагъа саладыла, айтымла къурайдыла.

5. Бешинчи ишни классда этедиле.

Атланы джалгъаныу таблицасын тагъады, сохтала болуш аффикслени тюз джазылыуларын айтадыла.

6. 7- чи ишни юде этерге береди.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъзнын къайтарыу.

Дерсни мураты: Сыфатланы тюз джазылыуларын къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: тюз эмда къуралгъан сыфатланы таблицасы, тетрадла, китабла, карточкала.

Дерсни баруу

1. Юйге берилген дерсни къайтарыу.

ТЕКСТ

Къонакъ—

Кюрек—

Сабан—

Тенг—

Таш—

Берилген атланы болушлагъа саладыла, айтымла къураб джазадыла. (Класс бу ишни этген кёзюуде бир къауум сохта карточкала бла ишлейдиле. Карточкалада атланы болушлагъа салыргъа, айтымла къураб джазаргъа дегенча ишле бериледиле. Устаз карточкаланы сохталаны кючлерине кёре хазырлайды.)

2. Джангы дерс: Сыфатланы тюз джазылыуларын къайтарыу.

а) Къалай джазгъанларын айта джазыу.

ТЕКСТ

Мийик тау, татлы кёгетле, къолан, сары, къара бузоула, къараууз танала, саргъылдым, кёксюлдюм, къызылсыман улакъла.

б) Къуралгъан сыфатла бла ишлеу.

(Устаз къуралгъан сыфатланы таблицасын тагъады.)

Къуралгъан сыфатла

Акъыл—акъыллы сабий, джюн—джюню къой, билим—билимли адам, бой—бойлу джаш.

Таш—ташсыз джер, иш—ишсиз адамла, туз—тузсуз хант, джюн—джюнсюз къой.

Соруула:

1. *Акъыл* деген сёз не соруугъа джууаб этеди? Тилни къайсы кесегиди? *Акъыллы* уа не соруугъа джууаб этеди? Тилни къайсы кесегиди? Атдан сыфат нени кючю бла къурадыкъ?

2. Къалгъан сёзлени да бу юлгю бла айырадыла.

в) 8-чи, 9-чу ишлени классда этедиле.

3. 10-чу иш юде этерге бериледи.

Тёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Санауланы эмда алмашланы къайтарыу.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, тетрадла бла китабла

Дерсни баруу

1. Сёзлюк диктант.

ТЕКСТ

Онбир, онеки, онюч, онтёрт, онбеш, оналты, эки-джюз, тёртджюз, бешджюз, эки минг, тогъуз минг тогъуз джюз джетмиш сегиз.

Меннге, сеннге, манга, санга, бизге, сизге, алагъа, сенде, менде, анда, менден, сенден, андан, бизден.

2. Карточкала бла ишлеу. Устаз эки къауум карточка хазырлайды. Биринчи къауумда точкаланы орнуна керекли санауланы сала джазадыла. Экинчи къауумда атланы алмашла бла ауушдура джазадыла.

Сёз ючюн:

В. И. Ленин ... джылда туугъанды. Ол ... джылында школгъа барыб башлагъанды ... .

Асхат бешинчи классда окъуйду. Асхатны гитче къарнашы ючюнчюге барады. (Экинчи айтымда Асхатны алмаш бла ауушдуруб джазадыла.)

3. 12-чи ишни классда этедиле. Берилген санаула бла айтымла къурайдыла, маджал къуралгъан айтым-ланы тетрадлагъа джазадыла.

4. 13-чю иш юйде этерге бериледи.

Бешинчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Этимни къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: этимни джегилиююню таблица, карточкала, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу

2. Юйге берилген дерсни къайтарыу:

ТЕКСТ

Азамат тёртюнчю классда окъуйду. Ол пионерди. Аны гитче эгечи экинчи классха джюрюйдю. Атасы фермада ишлейди. Ол бешджюз къойгъа къарайды. Анасы ийнек сауады. Ол хар ийнекден джылны ичинде юч минг алтыджюз литр сют сауады.

3. Текстде берилген санаула бла алмашланы айырадыла. Бу кёзюуде талай сохта карточкала бла ишлейдиле.

Карточкалада берилген санауланы сёзле бла джазадыла, алмашланы керекли болушлагъа саладыла.

Джангы дерс: Этимни юсюнден окъулгъанны эсге салыу.

ТЕКСТ

Будай сабанла чайкъаладыла. Тракторланы, комбайнланы хазырлагъандыла. Бир ийыкъдан ындыр басыу башланлыкъды. Быйыл былтырдан эсе совхоз он минг центнер мюрзеуню артыкъ сатарыкъды. Ол себебден хар адам алгъан борчун толтурур ючюн кюрешеди.

Бу текстде этимлени табадыла, аланы заманларын айырадыла.

5. Этимни джегилиу таблицасын устаз къангагъа тагъады. Бет аффикслени джюрютюлюулерин айырадыла.

6. 14-чю ишни этиу. Этимлени бетлеге, санлагъа саладыла.

7. 16-чы ишни юйде этерге береди. Къурагъан айтымларында этимлени тюблерин сызадыла.

Алтынчы дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Грамматика иши бла диктант джаздырыу.

Дерсде окъуу керекле: сынау ишледен тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Текстни биринчи кере окъуу. Текст: „Диктантла бла изложениеле,“ „Ленин“, 19 бетде.

2. Айтымла бла окъуб джаздырыу.

3. Экинчи къат башындан аягъына дери окъуйду.

4. Грамматика иш: аллында келген эки айтымны членлерини тюблерин сызыучубузча сызаргъа.

—————	башчы
=====	хапарчы
~~	ачыкъялаучу
-----	толтуруучу
-----	болумла

5. Тетрадрланы джыйыу.

Джетинчи дерс

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Джазылгъан диктантлада халатла бла ишлеу.

Дерсде окъуу керекле: сынау диктантла, халатланы классификациясы.

Дерсни барыуу

1. Диктантланы къалай джазгъанларын айтыу.

„5“ — „4“ — „3“ — „2“ — „1“ —

2. Этилген халатланы классификациясы бла танышдырыу. Халатланы классификациясын бу формада этерге керекди:

№№ :	Атлары, тукъумлары	Джиберилген халатла	
		санауланы тюз джазылыуларына	алмашланы джазылыул.
1.	Лайпанланы Хусей	3	4
2.	Элкъанланы Алий	2	1
3.			
4.			
5.	Барысы	5	5

3. Асламысы этген халатла бла ишлеу.

Сёз ючюн: Санауланы тюз джазылыуларына аслам халат этген эселе, алгъы бурун ол халатланы айырадыла, халатланы тюзетедиле. Ол джорукълагъа талай сёз джазадыла.

4. Хар кимни энчи халатлары бла ишлетюу.

Халат джибермеген сохтала бу кёзюуде карточка-ла бла ишлейдиле. Алагъа бир кесек къыйыныракъ иш бериледи.

5. Юйге иш: „1“, „2“, „3“ джазгъанла диктантлары джангыдан кёчюрюб джазадыла. Халат джибермегенлеге башха иш бериледи.

Сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Тил ёсдюрюу.

Дерсни мураты: „Маймулла“ деген хапарчыкъны берилген план бла изложениесин джаздыруу.

Дерзде окъуу керекле: Тетрадла бла ручкала, къангада джазылгъан план.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын устаз айтады.
2. „Маймулла“ деген хапарчыкъны юсюнден ушакъ:
  - а) Маймулла къайда джашайдыла?
  - б) Маймулланы юсюнден не билесиз?
  - в) Индия деб сёз эштгенмисиз? Не затды ол?
  - г) Шемшер деб сёз эштгенмисиз? Не затды ол?
3. Хапарчыкъны биринчи кере устаз окъуйду. Ангылашынмагъан сёзлени айырадыла.

Устаз:

— Окъулгъан хапарчыкъны ненча кесекге юлеширге боллукъду? (Кими юч дер, кими тёрт дер.)

Устаз къангада джазылыб тургъан планны ачады.

ПЛАН:

1. Сатыучуну солугъаны.
2. Сатыучу джукълагъанында, маймулла не этдиле?
3. Сатыучу уа не этгенди?
4. Маймулла сатыучугъа бёркчюклени къалай къайтаргъандыла?
5. Текстни экинчи кере окъуу.
6. Окъулгъан текстни джазылгъан план бла хапарын маджал окъугъан сохтагъа айгдыруу.
5. Сохталаны джазыу ишлери.
6. Тетрадланы джыйыу.

Тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Синтаксис бла пунктуация.

Дерсни мураты: Сѣзтутушдан, баш эмда бойсунган сѣзден хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: Къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, каргочкала, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Устаз къангада джазылыб тургъан текстни ачады.

ТЕКСТ

Джолну билсем, бу итлени сауутларын алыб, партизанлагъа кетерик эдим.

Джолну билсем	Джол бил
Бу итлени сауутларын	Бу ит сауут
Сауутларын бу итлени	Сауут бу ит
Сауутларын алыб	Партизан кет эди
Партизанлагъа кетерик эдим	
Кетерик эдим партизанлагъа	Кет эди партизан
Кетерик эдим	Кет эди
Кеси къыйыны	Кеси къыйын

Устаз сохталаны бирине айтымны окъутады, быллай соруула салады:

1) Айтымны члени деб неге айтадыла? (Къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымда бир сѣз бла байланыб келген сѣзге айтымны члени дейдиле.)

2) Энди сѣзлеге къошулуб келген аффикслени атыб бир окъуюкъ: Джол бил, бу ит сауут ал, партизан кет эди.

Устаз:

— Айтым къураламыды?

— Айтым къурар ючюн, сѣзле не халда келирге керекдиле?

— Биринчи айтым бла экинчини не башхалыгъы барды?

— Биринчи айтымда сёзле, бир-бири бла байланыб келиб, айтым къурайдыла. Экинчи айтымда сёзле бир-бири бла байланыб келмейдиле, айтым къурамайдыла.

Эки столбикни ачыб, аланы бир-бири бла тенглешдиредиле. Экинчи столбикдеги сёзлени аффикслери къалыб келгени себебли, айтым къуралмагъанын устаз сохталагъа айтады. Андан сора биринчи столбикдеги сёзле, аффикслени кючю бла бир-бири бла байланыб келиб, айтым къуралгъанын айтадыла.

Устаз:

— Алай бла айтым къалай къуралады? (Бир-бири бла байланыб кёлген сёзледен.)

— Дерсни темасы не эди? (Сёзтутуш.)

— Энди сёзтутуш деб неге айтылгъанына джууаб беригиз. (Айтымда магъанасы бла бир-бирине байланыб келген сёзлеге сёзтутуш дейдиле.)

Устаз:

— Алай бла, биринчи сёзтутуш къайсы болду? (*В. И. Ленин ачханды.*) *Ачханды* деген сёз къайсы бетдеди? Къайсы сандады? (Ючюнчю бетдеди, бирлик сандады.)

— Ючюнчю бетде некди? Бирлик санда уа?

— *В. И. Ленин* деген сёзню ючюнчю бетни алмашы бла ауушдурургъа боллукъду. *Ол* ючюнчю бетдеди, бирлик сандады.

— Алай бла, *ачханды* деген сёзню бети, саны къайсы сёзге кёре болады?

— *В. И. Ленин* деген сёзге кёре.

— Къайсы сёз къайсы сёзге бойсунады?

— *Ачханды* деген сёз *В. И. Ленин* деген сёзге бойсунады.

— Сёзтутуш къаллай сёзледен къуралады?

— Бойсунмагъан сёз бла бойсуннган сёзден.

Устаз:

— Сёзтутушда ол экисине *баш сёз* бла *бойсуннган сёз* дейдиле.

2. Бу юлгюге кёре къалгъан сёзтутушланы да айырадыла, баш сёзле бла бойсуннган сёзлени табадыла.

22-чи ишни классда этедиле.

3. Карточкала бла ишлеу. Берилген сёзле бла сёзтутушла къураб джазадыла.

4. 23-чю ишни юйге беруу.

Оунчу дерс

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мураты: Хапарлаучу, соруучу, кёл-тюртюочю айтымладан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылыб, тагылыб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген дерсни къайтарыу.

Сохталагъа, къарыуларына кёре, карточкала берилдиде. Карточкалада айтымланы сёзтутушлагъа бёледиде, берилген сёзледен сёзтутушла къурайдыла, аладан да айтымла къураб джазадыла. Бу иш дерсде заманны он минутха дери алады. Андан сора устаз ишни джыяды, юйде къараб, экинчи дерсде кимни къалай этгенин айтыб, журналда багъала салады.

2. Устаз къангада джазылыб тургъан текстни ачады.

ТЕКСТ

Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюочю айтымла.

Къач келди. Тёгерек алтын бет алды. Сен чегетге баргъанмыса? Къалай алааматды табигъат!

Сохтала айтымланы окъуйдула, айтымны юсюнден ал класслада берилген билимни эсге тюшюрдиде. Андан сора бу соруулагъа джууаб этдиде:

1) Биринчи айтымда ненча сёзтутуш барды? (Бир.)

2) Экинчиде уа? (Бир.)

3) Биринчи сёзтутуш ненча сёзден къуралгъанды? (Эки.)

4) Экинчи уа? (Тёрт.)

5) Ючюнчю айтым ненча сёзтутушдан къуралгъанды? (Эки.)

6) Айтым деб неге айтадыла? (Толу магъана берген сёзтутушха айтым дейдиде.)

Андан сора, интонациягъа кёре, къаллай айтымла болгъанларын айырадыла. Хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюочю айтымланы аякъларында джюрютюлген тыйгъыч белгилени айтадыла.

3. 27-чи ишни классда этдиде.

4. 26-чы иш юйге бериледи.

Онбиринчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны членлери.

Дерсни мураты: Айтымны членлерин къайтарыу. Джайылгъан эмда джайылмагъан айтымладан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: джайылгъан эмда джайылмагъан айтымланы таблицасы, карточкала, къангада джазылгъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Карточкала бла ишлеу. Текстлени айтымлагъа юлешедиле, керекли тыйгъыч белгилени саладыла. Бу иш беш-алты минут алады.

2. Джайылгъан эмда джайылмагъан айтымланы таблицасын тагъады, сохталагъа окъутады, быллай соруула салады:

(Плакатда быллай айтымла джазыладыла: Джел агъызады. Къачхы джел терекледен саргъалгъан чапракъланы агъызады.)

Соруула:

- 1) Айтымны члени деб неге айтадыла?
- 2) Биринчи айтымда ненча сёз бла ненча член барды?
- 3) Эки членден нек къуралгъанды?
(Джел не? деген соруугъа джууаб этеди, агъызады деген сёз бла байланыб келеди. Агъызады деген сёз не этеди? деген соруугъа джууаб береди, джел деген сёзге бойсунуб келеди.)
- 4) Биринчи айтым айтымны къайсы членлеринден къуралгъанды? (Башчы бла хапарчыдан.)
- 5) Айтымны баш членлеринден къуралгъан айтымгъа къаллай айтым дейдиле? (Джайылмагъан.)
- 6) Экинчи айтымны биринчиден не башхалыгъы барды? (Сансыз членлери да бардыла аны.)
- 7) Сансыз члени болгъан айтымгъа къаллай айтым дейдиле? (Джайылгъан.)
3. 30-чу ишни классда толтурадыла.
4. 31-чи иш юге бериледи.

Онекинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери.

Дерсни мураты: Башчы бла хапарчыдан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, тетрадла бла китабла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу, юйге берилген дерсни къайтарыу. (31-чи иш.)

Къангада джазылыб тургъан текстни устаз ачады, сохталагъа окъутады, соруула салады.

ТЕКСТ

Азамат дерсин хазырлайды. Асхат анга къараб турады. Терекле саргъалгъандыла. Чапракъла агъадыла.

Соруула:

1) Биринчи айтымда кимни юсюнден айтылады? (Азаматны.)

2) Не соруугъа джууаб этеди? (Ким?)

3) Къайсы сѣз бла байланыб келеди? (Хазырлайды.)
Экинчи айтымны да бу халда айырадыла.

4) Ючюнчю айтымда уа нени юсюнден айтылады? (Тереклени.)

Не соруугъа джууаб этеди эмда къайсы сѣз бла байланыб келеди? (Не? соруугъа джууаб этеди, саргъалгъандыла деген сѣз бла байланыб келеди.)

Устаз:

— Алай бла, башчы деб неге айтадыла?

— Хапарчы деб а?

3. 32-чи ишни классда этиу.

4. 35-чи ишни юйге бериу.

Онююнчю дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Толтуруучу бла ачыкъялаучудан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: айтымны сансыз членлерини таблицасы, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишни тинтиу (35-чи иш.)

2. Берилген текстде айтымны баш эмда сансыз членлерин табыу. Текст къангада джазылыб, дерс башланнгынчы, хазыр болуб турады.

ТЕКСТ

КЪАЧ

Къач келди. Совхоз тюзледе битим джыйыу къызыу барады. Зухра бла Мария къадалыб ишлейдиле. Ала планны артыгъы бла толтурадыла. Зухра Марияны социалист эришиуге чакъыргъанды.

Текстни окъуйдула, башчы бла халарчыны тюблерин сызадыла. Джайылгъан эмда джайылмагъан айтымла нек болгъанларын айтадыла.

3. Сансыз членлени таблицасы бла ишлеу.

Айтымны сансыз членлери

Толтуруучу

1) Фатима эгешчигине сѐлешеди. 2) Ол ийнекни сауады. 3) Фатимада китабла кѐбдюле. 4) Фатимадан эгешчиги къууанады.

Алтын къач келди. Джарыкъ танг атды. Бизни эл мийик, салкъын, къарлы тауланы тубюнде орналгъанды.

Плакатда джазылгъан айтымланы окъуйдула, башчы бла хапарчыны хар айтымда табадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

1) Биринчи къауум айтымлада башчы бла хапарчыдан кълалгъан членле кълаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Кимге? нени? кимде? кимден?)

2) Ала кълайсы болушланы сорууларыдыла? (Бериучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу.)

3) Ала айтымлада кълайсы сълзле бла байланыб келедиле?

(Сълешеди, сауады, кълбдюле, кълууанады.)

4) Ала айтымны кълайсы членидиле? (Хапарчыладыла.)

Болушланы сорууларына джууаб этиб, хапарчыны айгълакъллаб келген сансыз членнге *толтуруучу* дейдиле деген оюмгъла келедиле.

Экинчи кълуум айтымлада да хапарчы бла башчыны табадыла, *кълаллай* деген соруугъла джууаб этген сансыз членлени табадыла, ала айтымны кълайсы членлерин айгълакъллаб келгенлерин айырадыла, ол членле тилни кълайсы кесегинден кълуралгъланын чертедиле.

Устаз:

— Кълаллай? неллай? деген соруулагъла джууаб этиб, атдан кълуралгълан членни айгълакъллаб келген сансыз членнге айтымны кълаллай члени дейдиле? (*Ачыкъллаучу*).

3. 37-чи, 40-чы ишлени классда этиу.

4. 38 бла 39 ишлени юйге берюу.

Онтёртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение. „Кълачхы чегетде“.

Дерсни мураты: кеслери кёрген, сынагълан затланы юсюнден сочинение джазаргъла юретиу.

Дерсде окълуу керекле: тетрадла бла ручкала.

Дерсни барыуу

1. Устаз дерсни муратын айтады. Къач кёзююню суратлаб джазылгъан хапарчыкъланы окъуйду. Сохтала къачны юсюнден билген назмучукъланы айтдырады.

2. Къачхы чегетни юсюнден ушакъ.

Соруула:

- 1) Къачхы айланы атларын ким айтыр?
- 2) Бусагъатда къайсы ай барады? (Октябрь.)
- 3) Природоведениени дерсинде неда класс башчыгъыз бла октябрда чегетге экскурсиягъа баргъаныгъыз болгъанмыды?
- 4) Чегетде не кёрдюгюз?
- 5) Терекледе чапракъла къаллай бет алгъандыла?
- 6) Къаллай джаныуарла, къанатлыла кёрдюгюз?

Соруула бла ушакъ этгенден сора, сохтала къачхы чегетде кёрген, сынагъан затларындан хапар айтадыла.

Хар сохта кеси джазарыкъ сочинениени планын салыб, джазыб башлайды. Къарыусуз окъугъан сохталагъа сочинениени аллы джазылгъан карточкала береди, ахырын кеслери джазадыла.

Бошаялмай къалсала, юйде бошакъ келирге бериледи.

Онбешинчи дерс

Дерсни темасы: Айтымны сансыз членлери.

Дерсни мураты: Болумладан хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, карточкала, китабла, тетрадла, ручкала.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Джазылгъан сочинениелени эки-юч сохта окъуйдула, тетрадланы джыядыла.

2. Карточкалада берилген айтымланы членлерини тюблерин сызыб береди (башчыны тюбюн бир, ха-

парчыны—эки, ачыкълаучуну—къынгыр сызла бла, толтуруучуну пунктир бла сызадыла.)

3. Къангада джазылгъанны устаз ачады, сохталагъа окъутады, соруула салады.

ТЕКСТ

Ингирде терекле ичинде чыпчыкъла сейирлик джырлай эдиле.

(Башчы бла хапарчыны табадыла, тюблерин сызадыла.)

1) Айтымда ненча сѣзтутуш барды?

2) Биринчи сѣзтутуш къайсыды? (Чыпчыкъла джырлай эдиле.)

3) Экинчи уа? (Сейирлик джырлай эдиле.)

4) Ючюмчю уа? (Терекле ичинде джырлай эдиле.)

5) Тѣртюнчю уа? (Ингирде джырлай эдиле.)

6) *Сейирлик, терекле ичинде, ингирде* деген сансыз членле не соруулагъа джууаб этедиле? Нени кѣргюзедиле?

(Къаллай? къайда? къачан? деген соруулагъа джууаб этедиле, ишни къалай, къайда, къачан этилгенин кѣргюзедиле.)

7) Алай бла, болумла деб айтымны къаллай сансыз членлерине айтадыла? Ала нени танытадыла?

Сохтала оюм этерге кыйналсала, устаз кеси болушады.

4. 42-чи ишни классда этедиде.

5. 43-чю ишден болумла бла ала айгъакълаб келген сѣзлени айырыб джазадыла. Бу иш юйге бериледи.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Биртукъум членлери болгъан айтымла.

Дерсни мураты: Биртукъум членледен хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб тургъан текст, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Устаз дерсни муратын айтады.
2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Айтымны биртукъум членлери

Хасан окъуйду. Хасан джазады. Хасан сурат салады.

Хасан окъуйду, джазады, сурат салады.

Хасан окъуйду. Исса окъуйду. Мусса окъуйду.

Хасан, Исса, Мусси окъуйдула.

Фатима кызыл, джашил, сары, кёк бояула алды.

Сохтала окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

- 1) Биринчи тизгинде ненча айтым барды?
- 2) Биринчи тизгинден экинчини не башхалыгъы барды?
- 3) Къайсы тизгинни жаратасыз?
- 4) Экинчи тизгинни нек жаратасыз?
- 5) Экинчи айтымда ненча башчы, ненча хапарчы барды?
- 6) Хапарчыла не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёзню айгъакълаб келедиле?

Устаз:

— Алай бла, айтымны членлери бир соруугъа джууаб этиб, барысы бир сёзню айгъакълаб келселе, аллай членлеге айтымны къаллай членлери дерикбиз? Дерсни темасы неди?

Бу юлгю бла къалгъан айтымланы да айырадыла, тилде биртукъум членле нек джюрютюлгенлерин айырадыла, айтымны биртукъум членлери деб неге айтылгъанын биледиле.

3. 45 бла 46 ишлени классда этедиле.

4. 48-чи ишни юйге береди.

Онджетинчи дерс

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айлануудан ал класслада бе-

рилген билимни эсге салуу, джюрютюлген тыйгыч белгилени айыруу.

Дерсде окъуу керекле; къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла, карточкала.

Дерсни барыуу

1. Карточкалада берилген айтымланы айырадыла, запятойланы нек салынганларын айтадыла.

2. Къангада джазылгъан айтымланы устаз ачады, сохталагъа окъутуб, соруула салады.

ТЕКСТ

Джолдашла, биз сейирлик заманда джашайбыз.

Сизге айтама, джаш негерле,
Тынгылагъыз, пионерле,
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле.

Соруула:

1) Биринчи айтымда ненча сёз барды?

2) Ненча члени барды?

Айтымны члени деб неге айтадыла?

3) *Джолдашла* деген сёз не соруугъа джууаб этеди?

4) Къайсы сёз бла байланыб келеди?

Былайда сохтала къатышыргъа боллукъдула: башчы этиб айтыргъа боллукъдула. Устаз башчы бла халпарчыны бир-бири бла бетде, санда келишгенлерин эсге салады.

5) Алай бла, *джолдашла* деген сёз айтымны члени боламыды? (Огъай.)

6) Нек болмайды? (Айтымгъа член болур ючюн, сёз айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымны бир члени бла байланыб келирге керекди. *Джолдашла* деген сёз соруугъа джууаб этгенликге, айтымны члени бла байланыб келмейди. Ол себебден айтымгъа член болмайды.)

7) Ол сёз нени кёргюзеди?

Алай бла, айланыу деб неге айтылгъанын эсге тюшюреди ле.

Экинчи айтымдагъы айланыулары да бу халда айырадыла, тыйгъыч белгилени салынуларына эс беледиле.

3. 49-чу ишни классда этиу.

50 бла 51 ишлени аууздан этедиле.

4. 52-чи иш юйге бериледи.

Онсегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан билимлерин тинтиу, айтымны членлерин айыртыу.

Текст: „Изложениеле бла диктантла“, 26-чы бет. „Джангур“.

Онтогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Къош айтым.

Дерсни мураты: Ал класслада къош айтымдан берилген билимни бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: сурат „Урушдан письмо“ (Локтионов А. И.), китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын билдириу, юй ишни тинтиу.

2. Сөзлюк диктант: Мийик, кийик, кюйюз, мюнюз, сейир, таууш, зауукъ, тауукъ, суу, сууукъ, къууукъ, уу, уучу, ийнек, ийне, туюме, ие, тийре.

3. Къайтарыу.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Айтымны члени деб а? Къош айтым деб эштгенмисиз? (Къангада джазылыб тургъан текстни ачады устаз).

ТЕКСТ

Къалын тубан алаша джайылгъанды. Башында лжулдузла кёрюнедиле.

Къалын тубан алаша джайылгъанды, башында уа лжулдузла кёрюнедиле.

Сохтала айтымланы окъуйдула, къаллай айтымла болгъанларын айтадыла, бош айтым нек, къош айтым нек болгъанларын айырадыла.

4. „Урушдан письмо“ деген суратха къараб, устазны болушлугъу бла къош айтымла къураб джазыу.

5. 53 бла 54 ишлени классда этиу.

6. 55-чи ишни юге бериу.

Джыйырманчы дерс

Дерсни темасы: Къош айтым.

Дерсни мураты: Къош айтымда запятойну джюрютюлюкюн бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Шаптал, къаптал, чыпчыкъ, тапчан, къапчыкъ, къаб—къабчыкъ, тоб—тобчукъ, эски, эчки, акка, гокка, гаккы.

3. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген бош айтымладан къош айтымла къураб джазадыла.

4. Эсгертиу диктант. Запятойланы нек салынганларын айта джазадыла. Текст. „Диктантла бла изложениеле“, 29 бет.

5. 57-чи ишни этиу.

6. Юге 56-чы иш бериледи.

Джыйырма биринчи дерс

Дерсни темасы: Туура сёз.

Дерсни мураты: Туура сёзден берилген билимни бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: туура сёзню схемалары, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын сохталагъа айтыу.
2. Сёзлюк диктант: Дуппур, джоппу, тапхыр, къаракёз, кёккёз, акъсакъал, акътуякъ, керибаш, эки-юч, тёрт-беш.
3. Къангада джазылгъан текстни устаз ачады, сохталагъа окъутады, текстде тыйгъыч белгиле болмаидыла.

ТЕКСТ

Атасы джашына айтды Джашым окъуу-билим ал кесинги джашаугъа хазырла Джашы атасына былай джууаб этди Атам сен айтханны мен этерме къралыма джараулу адам болургъа тырмашырма.

Мен тамбла фермагъа барыб малчылагъа болушурукъма деди джашы атасына Мен айтханны къачан этериксе сен деб Хасан Муратха сорду.

Соруула:

- 1) Башха адамны сёзлери къайсыдыла? (Атасыны, джашыны, Хасанны сёзлери.)
- 2) Авторну сёзлери уа?
- 3) Атасыны, джашыны, Хасанны сёзлерин автор къалай бергенди? (Формасын да, магъанасын да тюрлендирмей.)
- 4) Дерсни темасы не эди? Туура сёзден не билесиз?
- 5) Устаз туура сёзню схемасын къангагъа тагъады, схеманы болушлугъу бла тыйгъыч белгилени саладыла.

Туура сёз

Ас: „Тс.“	„Тс“, —ас.
Ас: „Тс?“	„Тс?“ —ас.
Ас: „Тс!“	„Тс!“ —ас.

5. 59-чу ишни классда этиу.
6. 60-чы ишни юйге бериу.

Джыйырма экинчи дерс

Дерсни темасы: Диалог.

Дерсни мураты: Диалогдан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылгъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Карточкала бла ишлеу. Берилген текстледе керекли тыйгъыч белгилени салыб, карточкаланы устазгъа къайтарадыла.

2. Сёзлюк диктант: Сохта, уста, баста, тахта, баста, чарсха, джангы, отряд, завод, джаннга, тангнга, дженгнге.

3. Джангы дерсден хапар бериу. Диалог.

Устаз къангада джазылгъан текстни ачады, сохта-лагъа окъутады.

ТЕКСТ

— Мурат, сен эртденбладан бери къайда къалыб кетдинг?

— Мен анда, мында да болмагъанма, Азрет.

— Мурат, тюзюн айтмайса!

— Къой-къой, Азрет, болумгъа къараб сёлеш.

Соруула:

1) Къангада джазылгъанла кимлени сёзлеридиле?

2) Авторну сёзю бармыды?

3) Дерсни темасы не эди?

4) Диалог деб неге айтадыла?

5) Хар адамны сёзю къалай джазылгъанды?

4. 61-чи ишни классда этиу.

5. 62-чи ишни юйге бериу.

Джыйырма ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Ачыкъ эмда тунакы тауушла.

Дерсни мураты: Ачыкъла бла тунакыладан берилген билимни теренлеу.

Дерсде окъуу керекле: ачыкъла бла тунакылары
таблицагы, китабла бла тетрада.

Дерсни барыуу

1. Дерсни темасын айтыу.
2. Юй ишлени тинтиу.
3. Къангада джазылгъан сёзлени устаз ачады, сох-
талагъа окъутады.

ТЕКСТ

Алма, кертме, шаптал, мюйюз, ёгюз, билим, мийик,
кийим.

Соруула:

- 1) Биринчи сёзде ненча бёлюм барды?
- 2) Ал десек, ненча таууш эштесиз?
- 3) Биринчи таууш къайсыды? Экинчи уа?
- 4) Экисини айтылыуунда не башхалыкъ барды?

Алай бла, ачыкъ эмда тунакы тауушлары бир-би-
ринден башхалыкъларын айырадыла, ачыкъ таууш деб
къаллайлагъа, тунакыла деб къаллайлагъа айтылгъа-
нын айтадыла.

4. Ачыкъ эмда тунакы тауушлары таблицасын
окъуйдула. Къалай айтылгъанларын сынаидыла,

5. Сингармонизмден хапар бериу.

Сабанчыны, сабанчыларыбызныкъыладандыла.

Эгечими. Эгечибизникиди.

Отунчуну. Отунчуларыбызныкъыладандыла.

Ёгюзню. Ёгюзчюлерибизникиледендиле.

6. 64-чю ишни классда этиу.

7. 66-чы ишни юйге бериу.

Джыйырма тёртючю дерс

Дерсни темасы: Бёлюм. Басым.

Дерсни мураты: Бёлюмден, басымдан билим-
лерин теренлеу,

Дерсни баруу

1. Дерсни муратын айтыу.
2. Сёзлюк диктант: Мыйыкъ, кыйыкъ, кяауум-кяауум, тауукъ-мауукъ, дауур, бауур, ууакъ, аякъ, джаякъ, таякъ, къоян, тоюм, боюн, чоюн.
3. Джангы дерс: Бёлюм. Басым.
Къангада джазылгъан текстни устаз сабийлеге окъутады, соруула салдады.

ТЕКСТ

КЪАЛАЙ ИГИДИ

- Къалай игиди, иги окъуб айырма болгъан, Тетрадлары, дневниги „бешден“ толгъан. Атанг, ананг къарасала, джунчумазча, Джыйылыуда, сюзген джерде бугъунмазча. (Окъуйдула, сёзлени бёлюмлеге бёледиле, къайсы бёлюм кючлюрек айтылгъанын сынаидыла, бёлюм, басым деб неге айтылгъанын айырадыла, сёзде ненча бёлюм болгъанын айтадыла.)
4. 69, 71, 73 ишлени классда этиу.
  5. 74-чю ишни юге беруу.

Джыйырма бешинчи дерс

- Дерсни темасы: Изложение: „Биринчи космонавт“. „Диктантла бла изложениеле“, 143 бет.
- Дерсни мураты: План салдырыб, хапарчыкъны изложениесин джаздырыу.

Дерсни баруу

1. Устаз сохталагъа изложениени темасын, дерсни муратын айтады. Хапарчыкъны биринчи кере устаз окъуйду, ангыламагъан сёзлени айыртады.
2. Окъулгъан текстни соруула бла айырыу.

Соруула:

Бу хапаргъа „Биринчи космонавт“ деб нек аталгъанды? 1961 джылда 12 апрелде къаллай иш болгъанды? Илмуда, техникада джетишимлерибизни неге

хайырландырабыз? Бизни хорламларыбыз совет адамны неге учундурадыла?

Экинчи къат окъуу, хапарчыкъны планын салуу.

ПЛАН

- 1) „Восток“ деген космос кеме.
- 2) 1961 джыл, 12 апрелде.
- 3) Илму бла техника адам улугъа къуллукъ, эте диле.
- 4) Бизни хорламыбыз совет адамны джангы хорламлагъа учундурады.
3. План бла текстни хапарын айтдырыу (маджал окъугъан сохтала айтадыла.)
4. Изложение джаздырыу.
5. Тетрадланы джыйыу.

Джыйырма алтынчы дерс

Дерсни темасы: Халатла бла ишлеу. (Халатла бла ишлеуню планы джетинчи дерсде берилгенди.)

Джыйырма джетинчи дерс

Дерсни темасы: Тунакы тауушла бла харифле.
Дерсни мураты: Зынгырдауукъла бла сангыраулары къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: зынгырдауукъла бла сангыраулары таблицасы, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Сёзлюк диктант: Акъсакъал, акъ сакъаллы, акътуякъ, акъ туякълы, сюек, тиек, джюрек, кюрек, окъуюкъ, барайыкъ, кёрейик.

2. Зынгырдауукъла бла сангыраулары таблицасы бла ишлеу.

Зынгырдауукъла бла сангыраула.

Зынгырдауукъ тунакыла: *г гъ б з д в ж дж й у* (къысха) *л м н нг р*.

Сангырау тунакыла: *к х п с т ф ш ч къ ц щ*.

Зынгырдаукъ бла сангырау тунакыланы окъуйдула, аланы айтылыуларында башхалыкъны айырадыла.

3. Берилген текстдеги сѣзлени бѣлюмлеге, бѣлюм-лени тауушлагъа айырыу (фонетика айырыу.)

ТЕКСТ

„Пионерле, хазырмысыз?“ —

Деб сорсагъыз, айтырбыз:

„Биз, ленинчи пионерле,
Хар заманда хазырбыз!“

4. 77-чи ишни классда этиу.

5. 78-чи ишни юйге беруу.

Джыйырма сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Тунакыланы тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: *Б—п, д—т* тунакыланы тюз джазылыуларын айырыу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, карточкала, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Карточкала бла ишлеу. Берилген сѣздеде зынгырдауукъланы тюблерин сызадыла.

2. Джангы дерс: Тунакыланы тюз джазылыулары.

КЪАНГАДА ДЖАЗЫЛГЪАН ТЕКСТ

Саб—сабы, къаб—къабы, таб—табы, чаб—чаба, кеб—кеби. Хамыт—хамыты, зат—затым, Хамит, Хамзаг, Айшат, Аминат. Завод, пуд, отряд, Ленинград, Волгоград, Светлоград. Баста, уста, устаз, тохта, Тохтар, Мухтар, тахта.

Окъуйдула, *д* бла *т* харифлени джазылыуларын айырадыла. *Б* бла *п* харифлени джазылыуларын ачыкъ тауушланы болушлугъу бла тентедиле.

3. Тюз джазылыуларын айта джазадыла.

ТЕКСТ. 79-чу иш.

4. 80-чи иш юйге бериледи.

Джыйырма тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Тунакыланы тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: *н, х, ч* харифлени джюрютюлюулерин айыруу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб турган текст, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Сёзлюк диктант: Буруб, боранлаб, чаб, демлешиб, алыб; баста, уста, шаптал, къаптал, чыпчыкъ, пуд, отряд, хамыт, тохтаусуз, тахта, эчки, эски.

2. Къангада джазылгъанны устаз ачыб, сохталагъа окъутады.

ТЕКСТ

Тон—тонла, тон—тоннга, сабан—сабаннга, тон—тонму?

Тоб—тобха, завод—заводха, чарс—чарсха, ат—атха, шкаф—шкафха, чарх—чархха, чач—чачха, таш—ташха, агъач—агъашчы, эркеч—эркешчик, кюч—кючлю, кюч—кючсюз.

Устазны болушлугъу бла текстни айырадыла, *н, х, ч* харифлени джюрютюлюулерин бла шагърей боладыла.

3. 81 бла 83 ишледе берилген текстледе точкаланы орнуна салынныкъ харифлени айта джазадыла.

4. Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыу.

Сёзле: Эртденги, биченли, ёзенле, джюнюлю, билгенме, бурунгу, сабаннга, быхы, чарх, хойнух, хомух.

5. 85-чи ишни юйге бериу.

Отузунчу дерс

Дерсни темасы: Тунакыланы тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: *й* бла къысха у джазылыулары айыруу.

Дерсде окъуу керекле: *й* бла къысха у таблицасы, карточкала, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу.
2. Дерсни темасын билдириу.
3. Таблица бла ишлеу.

й бла къысха у

- а) Байракъ, къойла, бау, сууукъ, кий, кийим.
- б) Тый+ады—тыяды, джый+ады—джыяды.
- в) Къой+ум—къоюм, той+ум—тоюм.
- г) Сюй+э+ди—сюеди, кий+э+ди—киеди.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

й бла къысха у къайсы харифледен сора джазыладыла? *Таяды, тыяды, джыяды* деген сёзледе *й* къайры тас болду? *Къоюм, тоюм* деген сёзледе уа?

Сюеди, кюеди деген сёзледе *й* къайры тас болду?

Бу сёзлени айырыб бошагъандан сора, 87, 88, 89, ишлени классда этедиле.

4. 90-чы ишни устаз сохталагъа юйде этерге береди.

Отуз биринчи дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Ачыкъла бла тунакыланы тюз джазылыуларына диктант джаздырыу.

Текст. „Диктантла бла изложениеле“, 32 бет.

ЛЕНИН ЁСГЕН ЮЙДЕГИ

Ачыкъланы тюблерин бир сыз бла, зынгырдауукъ тунакыланы эки сыз бла сызаргъа бериледи, сангырау тунакыла сызылмай къаладыла.

Отуз экинчи дерс

Дерсни темасы: Экиленген тунакыла.

Дерсни мураты: Сёзню тамырында экиленген тунакыладан хапар бериу.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу.
2. Карточкала бла ишлеу. Алада берилген айтымлада точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазадыла. Карточкала юч вариантлы боладыла (иги окъугъанлагъа, орта, къарыусуз сохталагъа.)
3. Къангада джазылгъанны устаз сохталагъа окъутады.

ТЕКСТ

Мусса бла Исса совхозну фермасында ишлейдиле. Иссаны къарнашы Кёккёз ийнеклени кютеди. Ол, кюн къыздырса, тууарланы мийик дуппурда иссилетеди.

Экиленген тунакылары болгъан сёзлени айырыб джангыдан окъуйдула, аланы къалай окъулгъанларына эс бёледиле.

4. Экиленген тунакылары болгъан сёзлени айтадыла, ала бла айтымла къурайдыла, маджал къуралгъан айтымланы тетрадлагъа джазадыла.

5. 98-чи ишни классда этдириу.

6. 100-чю ишни юйге бериу.

Отуз ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Харифле. Алфавит.

Дерсни мураты: Алфавитни къайтарыу.

Дерсе окъуу керекле: Алфавитни таблицасы, зынгырдауукъла бла сангыраулары таблицасы, ачыкъла бла тунакылары таблицасы, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын сохталагъа билдириу.
2. Сёзлюк диктант: Дуппур, амма-джукка, акка, джассы, аппарат, пассажир, уллу, мыллык, гокка, маммат, гаммеш, гуммос, джыккыр.
3. Тауушла бла харифлени эсге салыу.

ТЕКСТ

Тау, таууш, къоян, сюек, съезд, апрель.

Хар сёзде ненчашар таууш бла хариф болгъанын айтадыла.

Таууш, хариф деб неге айтылгъанын эсге тюшюрөдиле.

4. Алфавитни таблицасын къангада чюйге тагъады. Алфавит деб неге айтылгъанын эсге тюшюрөдиле, алфавитни окъуйдула, хар харифни атын айтадыла, быллай оюмгъа келедиле:

Алфавитде харифле отуз сегиздиле. Харифле бири бири ызындан белгили джорукъ бла тизиледиле. Аланы алай тизилгенине *алфавит* дейдиле.

Андан сора харифлени ачыкъла бла тунакылагъа юлешингенлерин эсге тюшюрөдиле, аланы таблицасын устаз къангагъа тагъады, аланы окъулгъанларында не башхалыкъ болгъанын эсге тюшюрөдиле. Ол халда зынгырдауукъла бла сангырауулары да айырадыла.

5. 102, 103, 104 ишлени классда этиу.

6. 105 бла 106 ишлени юйге берюу.

Отуз төртюнчю дерс

Дерсни темасы: Сочинение. „Къыш келди“.

Дерсни мураты: Кеслери кёрген эмда сынагъан затны юсюнден сохталаны сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: сурат—„Сабийлени къыш оюнлары“, тетрадла, ружкала.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын сохталагъа айтыу.
2. Къыш кёзюуде сабийле кеслери сынагъан, кёрген затларыны юсюнден хапар айтдырыу.
3. Къышны юсюнден окъугъан хапарларын, назмуларын айтдырыу.
4. „Сабийлени къыш оюнлары“ деген сурат бла ушакъ этиу.

Соруула:

- 1) Суратда джылны къайсы чагъы суратланады?
  - 2) Аны къайдан билдигиз? Къышны къайсы айы барады?
  - 3) Суратда уа? Ол неден белгилиди? Сабийле къайры баргъандыла? Алагъа атла атайыкъ (Хасан, Петя, Фатима, Катя, Исса...)
  - 4) Хасан бла Петя не этедиле? Фатима бла Катя уа?
  - 5) Чанадан ким джыгъылды?..
- Суратны окъуб бошагъандан сора, джазыллыкъ сочинениени устазны болушлугъу бла планын саладыла.

ПЛАН

- 1) Джер акъ кийим кийди.
- 2) Сабийле ол кюнню ашыгъыб сакълай эдиле.
- 3) Сабийлени къыш оюнлары.
- 4) Арыб, юлерине къайтдыла.

План бла къалай джазарыкъларыны юсюнден эки-юч сохта айтадыла. Сочинениени классда башлайдыла, юде къалгъанын джазыб келедиле.

Отуз бешинчи дерс

Дерсни темасы: Лексика.

Дерсни мураты: Кёб магъаналы сёзлени айырыу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла, карточкала.

Дерсни баруу

1. Сочинениеледе халатла бла ишлеу (15 мин)
2. Жангы дерсни муратын айтыу.
3. Къангадагъы текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

1) *Джумушакъ* мамукъ, *джумушакъ* адам. 2) *Ауур* темир, *ауур* иш. 3) *Адамны къашлары*, ат джерни *къашлары*.

Соруула:

- Къангада неле джазылгъандыла?
  - Сѣзтутушла.
  - *Джумушакъ* деген сѣзню магъанасы эки сѣзтутушта да бирчамыды?
  - Огъай, бирча тюлдю. Биринчи сѣзтутушта (*джумушакъ* мамукъ) ол сѣз кесини энчи магъанасында келеди, экинчиде уа кѣчген магъанада джюрютюледи.
  - Алай бла, бу къаллай сѣздю?
  - Кѣб магъаналы сѣздю.
- Бу юлгю бла бирси сѣзтутушланы да айырадыла, ала бла айтымла къураб джазадыла.
4. 112-чи ишни классда этедиле.
  5. 111-чи иш юйге бериледи.

Отуз алтынчы дерс

Дерсни темасы: Омонимле.

Дерсни мураты: Омонимледен хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: омонимлени таблицасы, карточкала, китабла, тетрадла.

Дерсни баруу

1. Карточкала бла ишлеу. Берилген сѣзтутушла бла айтымла къураб джазадыла, кѣб магъаналы сѣзлени тюлерин сызадыла. Карточкаланы устазгъа береди. Сохтала кеслери ишлеген кѣзюуде къараб, багъаланы журналгъа салады.

2. Омонимлени таблицасы бла ишлеу.

Омонимле

Мени атам *къой* кютеди. Сен китабынгы юйде *къой*, ол меннге керекди. *Къаз* юй къанатлыды. Уруну терен *къаз*.

Бизни къралда джыл-джылдан *джау*, эт кѣбден кѣб бола барады. Бизге *джау* къатылса, аны къаушатырбыз.

Айтымланы окъуйдула, бирча айтылыб магъаналары башха болгъан сѣзлени табадыла. Аллай сѣзлеге *омонимле* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

3. 114-чю ишни классда этедиле.

4. 113-чю ишни юйде этедиле.

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Синонимле бла антонимле.

Дерсни мураты: Синонимле бла антонимледен хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: синонимле бла антонимлени таблицасы, карточкала, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу, карточкала бла ишлеу. Карточкала, сохталаны къарыуларына кѣре, юч вариантлы боладыла.

Точкаланы орнуна керекли омонимлени сала джазадыла къарыусуз къаууму, берилген сѣзтутушладан айтымла къураб джазадыла орта окъугъанла, сѣзтутушлада точкаланы орнуна керекли харифлени сала, айтымла къураб джазадыла маджал окъугъанла.

2. Синонимле бла антонимлени таблицасы бла ишлеу.

Синонимле.

Абадан, уллу, мазаллы. Батыр, таукел, залим. Къоркъакъ, къызбай. Тири, джигер. Адебли, намыслы. Айтды, билдирди, шыбырдады.

Антонимле.

Уллу—гитче, ауур—дженгил, мийик—алаша, аман—иги, бай—джарлы, кёб—аз.

Синонимле бла антонимлени окъуйдула, соруулагъа джууаб этедиле.

Соруула:

1) Биринчи къауум сёзлени айтылыулары къалайды? Магъаналары уа?

2) Экинчи къауум сёзлени магъаналары къалайды?

Алай бла, айтылгъанлары бирча болмагъанлай, магъаналары бир-бирине ушагъан сёзлеге *синонимле*, магъаналары бир-бирине къаршчы келгенлеге *антонимле* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

3. 116 бла 117 ишлени классда этедиле.

4. 116 бла 118 ишлени джартыларын юйде этедиле.

Отуз сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Айырыргъа болмагъан сёзтушула.

Дерсни мураты: Айырыргъа болмагъан сёзтугушладан хапар бериу, тилде аланы магъаналарын айырыу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишни тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Кёкен, кёндеден, экеулен, эмен, этек, джуургъан, джубанч, къанджилик, тикге, тикгич, туйме, къанга, къаннга, къонгурау, къонгур.

3. Къангада джазылгъанны устаз ачыб, сохталагъа окъутады.

ТЕКСТ

1) Ашарны аллы бла *къол джуугъанма*. 2) Бу ишден *къол джуугъанма*.

Окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымдагы сѣзтутушну „кѳол джуугъан-ма“ экинчи айтымдагыдан не башхалыгы барды? Экинчи айтымдагы сѣзтутушну сѣзлери бир-биринден айырылыргъа боламыдыла? Экинчи айтымдагы „кѳол джуугъанма“ деген сѣзтутушну къайсы сѣз бла ауушдурургъа боллукъду? (тюнгулгенме.)

Тилде айырылыргъа болмагъан сѣзтутушла тюбейдиле. Аллай сѣзтутушха кирген сѣзлени бир-биринден айырсаңг, керекли магъана берилмейди, деб устаз сохталагъа айтады.

4. 120-чи ишни классда этедиле.

5. 121-чи ишни юде этедиле.

Отуз тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Диктант джаздырыу.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтиу.

Текст. „Диктантла бла изложениеле“, 34 бет.

Диктантны текстинден омонимлени, синонимлени, антонимлени айырыб джазадыла.

Къыркъынчы дерс

Дерсни темасы: Сѣзню къурамы.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикследен алгъан билимлерин эсге салыу, кенгертиу.

Дерсде окъуу керекле: сѣзню къурамыны таблицасы, диктантлада халатланы классификациясы.

Дерсни барыуу

1. Диктантланы халатлары бла ишлеу—15 мин.
а) Сохталаны кѳбюсю джиберген халатла бла ишлеу—10 мин.

б) Энци халатланы тюзетиу—5 мин.

2. Джангы дерс: Тамыр бла аффикс. Устаз сѣзню къурамыны таблицасын къангагъа тагъады, дерсни темасын айтады.

ТЕКСТ

Сёзню къурамы

Мени къарнашым Ахмат къой кютеди. Ол къойчу болуб ишлегенли, талай джыл болады. Ахмат, иги къойчулукъ этгени ючюн, саугъа алгъанды.

Соруула:

1) *Къой, къойчу, къойчулукъ* деген сёзле къаллай сёздедиле?

2) Джууукъ сёзлени барысында бар кесеги къайсыды? (*Къой.*)

3) Джууукъ сёзлени барысында бар кесегине не дейдиле?

4) Къалгъан кесеклерине не дейдиле? (*Аффиксле.*)
Алай бла сёзню тамыры бла аффиксинден окъугъанларын эсге тюшюредиле.

3. Устаз экинчи таблицы тагъады.

Аффиксле

Сабан	Сабан
Сабанны	Сабанчы
Сабаннга	Сабанлыкъ
Сабанны (сюр)	Сабанчылыкъ
Сабанда	Сабанлы
Сабандан	Сабанча

Мени атам сабанчы болуб, кёб сабан сюргенди.

4. Биринчи столбикни сохталагъа окъутады. Быллай соруула салады:

1) Биринчи столбикдеги сёзле къаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Не? нени? неге? нени? неде? неден?)

2) Сёзню тамырына къайсы аффиксле къошулгъандыла? (-ны, -нга, -ны, -да, -дан.)

3) Ол аффиксле *сабан* деген сёзню магъанасын тюрлендиремидиле? (Огъай, болушлагъа саладыла.)

Устаз сохталагъа экинчи столбикдеги сёзлени окъутады, быллай соруула салады:

1) *Сабан* не соруугъа джууаб этеди? (Не?)

- 2) *Сабанчы* десек а? (Ким?).
  - 3) Сёзню магъанасы тюрленемиди? (Тюрленеди сабанчы → адам.)
  - 4) Аны магъанасын тюрлендирген не болду? (-чы аффикс.)
Аффикс -чы къаллай сёз къурады? (Джангы сёз.)
Бу юлгю бла къалгъан сёзлени да аффикслерин айырадыла.
  - 5) Алай бла, аффиксле ненча къауумгъа юлешине диле? (Эки.)
  - 6) Биринчи столбикдеги сёзлени аффикслери къаллай аффикследиле? (Болушланы формаларын къурагъан.)
  - 7) Экинчи къауум а? (Джангы сёзле къурагъан.)
5. 123-чю ишни классда этедиле.
  6. 124-чю ишни юйде этедиле.

Къыркъ биринчи дерс

Дерсни темасы: Аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикследен алгъан билимлерин бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юйге берилген ишлени тинтиу.
2. Карточкала бла ишлеу. Берилген сёзледен айтымла къураб джазыу.
Карточкала джыйыладыла, этген ишлерине багъа салынады.
3. Къангада джазылгъан текстни устаз ачады, сохталагъа окъутады.

ТЕКСТ

1) Тау, таулу, таула, таулары, таулулары. 2) Таш, ташчыны, ташлы, ташсыннганды, ташдан.

Сёзлени тамырлары бла аффикслерин бир-биринден сызчыкъла бла айырадыла, аффикслени эки столбикге бёлюб джазадыла.

Ала кьаллай аффиксле болгъанларын айтадыла.

4. 126 бла 127 ишлени классда этедиле.

5. 128-чи ишни юде этедиле.

Къыркъ экинчи дерс

Дерсни темасы: Сёзлени тизгинден тизгиннге кёчюрюу.

Дерсни мураты: Сёзлени кёчюрюу джорукъланы эсге салыу эмда бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: кьангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Джаякъ, аякъ, ёребаш, тауукъ, эмеген, таулу, письмо, съезд, айю, ариу, кёсеу, сьоймлю, отоу, хойнух, хомух, хота таурух.

3. Кьангада джазылгъан текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Устаз, терезе, хауа, мыйыкъ, кыйыкъ, кьонакъ, чомарт. Ана, ата, кьарт, аша, ала, джая, сырт, стол, пол, тау. Амма, гуммос, гаммеш, тонна, исси, джассы, мыллык, уллу. Сыртлыкъ, кьартлыкъ, кьамчи, хапарда, тёртге.

Сохталагъа кьангада джазылгъан сёзлени окъутады, аланы аууздан бёлюмлеге бёлдюреди, сёзлени тизгиннге кёчюрюу джорукъланы эсге салады, экинчи тизгиндеги сёзлени кёчюрюге нек болмагъанын айырадыла.

4. 130-чу ишни классда этдириу.

5. 131-чи иш юде этерге бериледи.

Къыркъ ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Окъулгъанны кьайтарыу.

Дерсни мураты: Эсгертиу диктант джаздырыу.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Эсгертиу диктант джаздырыу. Диктант джазды-

рыну аллында тюз джазыудан окъулгъан джорукъланы устаз сохталаны эслерине салады. Джазыллыкъ текстни, сохталаны къаруларына кёре, устаз кеси хазырлайды. Къыйын сёзлени тюз джазылыуларын къангада айырадыла.

3. Творчествулу диктант джаздыруу.

Тема: Тоб ойнау.

Къурагъан хапарчыкъларына къошулдукъ сёзле: Къубас тышлы тоб, Хусей, Асхат, Азамат, Коля, Федя, Зина, Асият, уста тобчу, тобукъ, чабакъ эти, байракъ, терек, чач, къач.

Устазны болушлугъу бла сохтала, берилген сёзлени къоша, хапарчыкъ къурайдыла, аууздан бир-эки кере айтхандан сора тетрадлагъа джарашдырыб джаздыла.

4. Юйге иш: „Фермада“ деген темагъа хапарчыкъ къураб, джазыб келирге.

Къыркъ тёртючю дерсде сынау диктант джаздыла.

Текст: „Диктанла бла изложениеле“, 30 бет. Партизанла. (Бир къауум сёзлени кёчюркю кесеклеге бёледиле.)

Къыркъ бешинчи дерсде халатла бла ишлейдиле, 132 бла 134 ишлени этедиле.

Къыркъ алтынчы дерс

Дерсни темасы: Ат.

Дерсни мураты: Атны магъанасын айыруу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылгъан текст, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын сохталагъа ангылатыу.

2. Жангы дерс: Атны магъанасы.

Къангада джазылгъан текст.

Пионерле совхозну фермасына бардыла. Хасан бла Исса къысыр маллагъа къарайдыла. Пионерле маллагъа суу ичирирге болушдула. Ала анда ишлеген адамлагъа газетле, журналла элтген эдиле. „Ленинни байрагъы“ газетде Хасан бла Иссаны юсюнден очерк джазылгъан эди:

(Текстни окъуйдула, затланы кѣргюзген, ким? не? деген соруулагъа джаууаб этген сѣзлени табадыла, ат деб тилни къайсы кесегине айтылгъанын эсге тюшю-редиле.)

Соруула:

Ат деб неге айтадыла? Ат къаллай соруулагъа джууаб этеди? Ким? деген сорууну къайсы атлагъа саладыла? Энци атла бармыдыла текстде? Ала къайсы хариф бла джазылгъандыла?

4. 54-чю бетде берилген хапарда атланы табадыла, алагъа соруула саладыла.

5. Юйге ким? не? деген соруулагъа джууаб этген атла джазыб келирге бериледи.

Къыркъ джетинчи дерс

Дерсни темасы: Атны айтымда къуллугъу.

Дерсни муряты: Атны айтымда башчы, хапарчы, сансыз член болгъанын айырыу.

Дерсде окъуу керекле: атны айтымда къуллугъуну таблицасы, китабла, тетрабла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Дерсни темасын айтыу. Айтымны членлерин эсге салыу

3. Таблица бла ишлеу.

Атны айтымда къуллугъу

Башир совхозда малчыды. Пионерле совхозну фермасына экскурсиягъа барлыкъдыла. Хасан, сен а барлыкъмыса? Сизге айтама, джаш нѣгерле, тынгылагъыз, пионерле!

Таблицада джазылгъан айтымланы окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Айтымны члени деб неге айтадыла? (Биринчи айтымда айтымны членлерини тюблерин, тетрадларына джазыб, сызадыла.) Башчы тилни къайсы кесегинден къуралгъанды? Хапарчы уа? Сансыз член а? (Бу юлюю бла экинчи айтымны да айырадыла.) Устаз ючюнчю

айтымны окъутуб, соруула салады: Ючюнчю айтым
ненча сѣзден къуралгъанды? Биринчи сѣз не соруугъа
джууб этеди? Айтымгъа член боламыды? Нек бол-
майды? Бу сѣз нени кѣргюзеди? (Былай бла айланы
деб неге айтылгъанын эслерине салады.) Ат айтымла
не болуб келеди? Къайсы болушдады? (Бу юлгю бла
тѣртюнчю айтымда айланыулары да айырадыла.)

4. 143 бла 145 ишлени классда этедиле.

5. 144-чю иш юйге бериледи.

Къыркъ сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Атны саны.

Дерсни мураты: Атны санындан хапар берив.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джа-
зылгъан текст, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген
айтымлада атланы табадыла, аланы айтымда къуллукъ
ларына кѣре тюблерин сызадыла.

3. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

Атны саны

Парта	партала
Терек	терекле
Малчылыкъ	—
Фатеген	—
Кавказ	—

— кесекле (ауруу)

— Ексюзле (джулдузланы аты.)

Къангада джазылгъан атланы окъуйдула, ала къай-
сы санда болгъанларын айырадыла, къуру бирлик неда
кѣблукъ санда джюрютюлген атлагъа эс бѣледиле. Ат
ланы кѣблукъ саннга салыр ючюн къайсы аффиксле
къошулгъанларын айтадыла.

4. 140 ала 147 ишлени классда этедиле.

5. 148-чи иш юйде этерге бериледи.

Къыркъ тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Энци эмда тукъум атла.

Дерсни мураты: Энци эмда тукъум атладан билимлерин теренлендириу.

Дерсде окъуу керекле; къангада джазылгъан текст, карточкала, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген атланы кёблук саннга саладыла, экишер айтым къурайдыла.

ТЕКСТ

Сабийле	Ахмат, Асхат, Азамат, Сафиат.
Шахарла	Москва, Ленинград, Карачаевск.
Тенгизле	Къара тенгиз, Каспий тенгиз.
Таула	Минги Тау, Казбек, Урал таула.
Ийнекле	Ёребаш, Ариу, Аккъаш.

Газетле, журналла	„Ленинни байрагъы“ „Огонёк“...
Байрамла	Уллу Октябрь социалист революция...

2. Эки столбикдеги атланы окъуйдула, аланы бир-бири бла тенглешдиредиле, энчи ат бла тукъум ат деб къаллай атлагъа айтылгъанын айырадыла.

3. 150 бла 151 ишлени классда этедиле,

4. 152-чи иш юйде этерге бериледи. (Соруулагъа джууаб джазадыла.)

Эллинчи дерс

Дерсни темасы: „Ётгюр командир“ деген халпарчыкъны изложениесин джазыу. „Диктантла бла изложениеле“, 144.

Элли беринчи дерс

Дерсни темасы: Аتلаны джалгъаныулары.

Дерсни мураты: Джалгъаныудан алгъан билимлерин теренлетиу.

Дерсде окъуу керекле: джалгъаныуну таблицасы, китабла бла тетрадла

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Болушланы эсге салыу. Къангагъа сохтала чыгъыб, айтымла джазадыла, атланы къайсы болушда болгъанларын айтадыла.

ТЕКСТ

Малчы малланы кютеди. Малчыны къарнашы заводда ишлейди. Малчыгъа, иги ишлегени ючюн, уллу бюсюрюу этдиле. Малчыны Москвада выставкагъа къараргъа ийдиле. Андан къайтханында, малчыда тюрлю-тюрлю знакчыкъла, орденле джылтырай эдиле. Биз малчыгъа кѣб хапар сордукъ.

3. Джалгъаныуну таблицасы бла ишлеу.

Атланы джалгъаныулары

- Баш б. ким? устаз, пионер; не? къой, ёгюз.
И. б. кимни? устазны, пионерни; нени? къойну, ёгюзню.
Бер. б. кимге? устазгъа, пионерге; неге? къойгъа, ёгюзге.
Там. б. кимни? устазны, пионерни; нени? къойну, ёгюзню.
Ор. б. кимде? устазда, пионерде; неде? къойда, ёгюзде.
Башл. кимден? устаздан, пионерден; неден? къойдан, ёгюзден.

Таблицаны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этдиле:

Биз атланы неледе тюрлендирдик? Атланы болушлада тюрлениулерине не дейдиле?

Алай бла, джалгъаныу деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле.

4. 155 -чи ишде берилген атланы болушлагъа сала джазадыла, болуш аффикслени тюблерин сызадыла.

5. 158-чи ишни юйде этерге бериу. Заман къалса, классда 157-чи ишни да этедиле.

Элли экинчи дерс

Дерсни темасы: Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

Дерсни мураты: Болуш аффикслени тюз джазылыуларын айыруу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, болуш аффикслени тюз джазылыуларыны таблицасы, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу, карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген атланы тюрю-тюрю болушлагъа сала, хапарчыкъ къураб джазыу.

2. Болуш аффикслени тюз джазылыулары. Иелик, тамамлаучу болушла:

Сабан-ны, къой-ну, эл-ни, кёлню,

Бериучу болуш:

Арбаз-гъа, тоб-ха, завод-ха, ат-ха, чарс-ха, саф-ха, чарх-ха, чач-ха, таш-ха, кырдык-га, плуг-га, сабан-нга, дженг-нге, бичен-нге, кёл-ге.

Орунлаучу бла башлаучу болушда:

Тау-да, тау-дан, тюз-де, тюз-ден.

Таблицада берилген сёзлени окъуйдула, болуш аффикслени тюз джазылыуларын айырадыла.

3. 159-чу иштеги точканы орнуна керекли аффикслени тюз джазылыу джорукъларын айта джазадыла.

4. 160-чы ишни юйге бериу.

Элли ючюнчю дерсде сынау диктант джазартгъа хазырланадыла. Ол себебден бу дерсде сёзлюк диктантла, эсгертиу диктантла джазыладыла.

Элли тёртючю дерсде, тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтер ючюн, сынау диктант джазадыла.

Элли бешинчи дерсде ал дерследе джиберилген халатла бла ишлейдиле.

Элли алтынчы дерс

Дерсни темасы: Сыфат.

Дерсни мураты: Сыфатны магъанасы бла грамматика ышанларын айыруу.

Дерсде окъуу керекле: къангада джазылгъан текст, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сыфатдан ал "класслада" алгъан билимлерин эс-ге салыу.
3. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Сыфат

Кюн кёзюнде джылтырайды мени ёхтем къар тауум, джаш тёлюню алгъышлайды кючна джарыкъ джашауун.

Энди тикле кёредиле, кючно чакъгъан кёзюююн, тар ёзенле этедиле кенг ёмюрню эжиуюн.

Текстни окъуйдула, къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табадыла, ала къайсы сёзлени айгъакълаб келгенлерин айтадыла, сёзтутушланы айырыб джазадыла.

(Ёхтем къар тауум; джаш тёлюбюз; джарыкъ джашауун; тар ёзенле; кенг ёмюрню.)

— Дерсни темасы къалай эди?

— Сыфат?

— Сыфат деб неге айтадыла?

Затны ышанын кёргозген, къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге *сыфат* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

4. 164-чю ишни классда этедиле.

5. 165-чи ишни юйге беруу.

Элли джетинчи дерс

Дерсни темасы: Сыфат.

Дерсни мураты: Тюз эмда къуралгъан сыфатладан хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, къангада джазылгъан текст, китабла, тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген сыфатлагъа келишген атла къошуб джазадыла, сёзту-

тушла бла айтымла къураб джазадыла. Карточкала джыйыладыла, багъала журналгъа салынадыла.

3. Къангадагъы текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Тюз эмда къуралгъан сыфатла.

а) Сары, кызыл, мор, джашил, кёк, къара, къолан, мийик.

б) Джазгъы, къачхы кюнле; суулу тала, акъыллы сабий.

Окъуйдула, биринчи тизгинде берилген сыфатла бла экинчи тизгинде берилгенлени тенгleshдиредиле.

Соруула:

Биринчи къауум сыфатлада аффиксле бармыдыла? Ала кеслери къаллай соруулагъа джууаб этедиле? Экинчи къауум сыфатлада сёзле къалай къуралгъандыла? Тамырлары *джаз, къач, суу, акъыл* не соруугъа джууаб этедиле? Ала тилни къайсы кесегидиле? Сыфатла нени кючю бла къуралгъандыла? Алай бла биринчи къауум сыфатла къаллай сыфатладыла? Экинчи къауум а?

Дерсни темасы не эди?

Тюз сыфатла бла къуралгъан сыфатланы ышанларын тенгleshдирчигиз. Былайда устазны болушлугъу бла тюз сыфатланы ышанлары онглуракъ неда къолайсызыракъ болгъанларын айырадыла (Сары-сарыракъ, сарысыман, эм сары, сап-сары). Къуралгъан сыфатла уа бирча тургъан ышанланы кёрюзедиле. „Къачхыракъ“, „джазгъыракъ“ деб айтмайбыз деген оюмгъа келедиле.

4. 168-чи ишни классда этедиле.

5. 169-чу иш юде этерге бериледи.

Элли сегизинчи дерс

Дерсни темасы: Сочинение. „Совхозну ферма-сында“.

Дерсни мураты: Экскурсияда кёрген, сынагъан затларыны юсюнден сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

(Сочинение джазарны аллында сохтала совхозну тууар фермасында болгъандыла неда эштген, кѳрген затлары боладыла.)

Устаз дерсни муратын сохталагъа айтады, быллан соруула салады:

Совхозну фермасында болгъанмысыз? (Болгъанбыз.)

Не мурат бла баргъан эдигиз ары? (Экскурсиягъа.)

Ким бла баргъан эдигиз? д. а. к.

Алай бла, экскурсиягъа баргъанларыны юсюнден ушакъ этедиле, сочинениени устазны (болушлугъу бла) планын саладыла.

СОВХОЗ ФЕРМАДА

ПЛАН

1. Экскурсиягъа кѳуралуу.
2. Джолда.
3. Фермада ишлегенле бла тюбешиу.
4. Малчылагъа болушдукъ.
5. Школну бошасам, фермада ишлерикме.

План бла бир-эки сохта джазарыкъ сочинениелерини хаварын айтадыла, андан сора джазыб башлайдыла, бошайлмасала, юде бошаб келедиле.

Элли тогъузунчу дерс

Дерсни темасы: Этим.

Дерсни мураты: Этимни магъанасы эмда аны грамматика ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсе окъуу керекле: къангада джазылыб, джабылыб тургъан текст, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Сочинениелени джыйыу, дерсни темасы бла шагърей этиу.

2. Къангада джазылгъан текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

ДЖАЗ

Къар эриди. Суула къапчыкъларындан чыкъдыла. Кюнбетледе, ышыкълада джанкъозла тѳгюлдюле. Ойсу-

рагъан чибинле кьозгъалдыла. Хар зат керилди, созулду.

Сохталагъа текстни окъутады, тилни окъулгъан кесеклерин эсге тюшюретиле. Атланы не этгенлерин кёргюзген сёзлени табадыла, алагъа соруула саладыла, этим деб неге айтылгъаныны юсюнден оюмгъа келедиле.

3. 172-чи иште берилген „Джигитлик“ деген хапарчыкъны окъуйдула, этимлени табадыла, ала бла келген атланы да, этимлени да айырыб джазадыла.

4. *Турады, биледи, сиреледи, кюледи, сурат салады, бара-бара, ойнай-ойнай* деген сёзле бла хапарчыкъ къураб джазадыла.

5. 173-чю иш юйге бериледи.

Алтмышынчы дерс

Дерсни темасы: Этимни джегилиую.

Дерсни мураты: Джегилиуден хапар беруу.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, этимни джегилиу таблицасы, китабла, тетрадла.

Дерсни баруу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Карточкала бла ишлеу. Карточкалада берилген сёзледен сёзтутушла, аладан да айтымла къураб джазадыла, карточкаланы устазгъа бередице,

3. Джегилиуден хапар беруу. Таблицаны къангадагъы чюйге тагъады, сохталагъа къараргъа къояды.

Этимни джегилиую

1) Мен алама, береме.	Биз алабыз, беребиз.
2) Сен аласа, бересе.	Сиз аласыз, бересиз.
3) Ол алады, береди.	Ала аладыла, бередице.

Соруула:

Солдан онгнга этимле неден тюрленедиле?

Башындан энишге уа?

Дерсни темасы не эди?

Джегилиу деб неге айтадыла?

4. 174-чю ишни юйге беруу.

Алтмыш биринчи дерс

Дерсни темасы: Этимни айтымда кзуллуугу.
Дерсни мураты: Этимни айтымда хапарчы не-
да сансыз член болуб келгенин айтдыруу.

Дерсде окзуу керекле: квангада джазылыб, джа-
былыб турган текст, карточкала, китабла бла тетрадла

Дерсни баруу

1. Юй ишлени тинтиу. Карточкала бла ишлеу. Кар-
точкалада берилген этимлени бетледе, санлада, заман-
лада тюрлендиредиле.

2. Квангада джазылган текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Пионерле джырлай келедиле. Фатима аланы алла-
рына чабыб чыкды. Пионерлени джырларын эштген
адамла алагга уллу бюсюреу этдиле.

Устаз сохталагга текстни окзутады, быллай соруу-
ла салады:

Пионерле не этедиле? *Келедиле* деген этим калай
тюрленеди? Айтымны кайсы члениди? *Келедиле* калай?
Джырлай деген этимни бети, саны бармыды?
Калай этимди? Айтымны кайсы члениди?

Бу юлгю бла квалган айтымла да айырыладыла,
бети, саны болган этимле айтымда—*хапарчы*, болма-
ганла *сансыз член* боладыла деген оюмга келедиле.

3. 178-чи ишни классда этедиле.

4. 177-чи иш юйге бериледи.

Алтмыш экинчи дерс

Дерсни темасы: Этимни заманы.

Дерсни мураты: Этимлени заманы бла шагъ-
рейэтиу.

Дерсде окзуу керекле: карточкала, квангада джа-
зылган текст, китабла бла тетрадла.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу. Карточкала бла ишлеу. Берилген сѣзтутушладан айтымла кѳурайдыла, аланы айырадыла. •

2. Кѳангада джазылгѳан текст бла ишлеу.

ТЕКСТ

Совет Аскер джуртун сакѳлагѳанды, сакѳлайды, сакѳларыкѳды бизге хамхотун ургѳан джаудан.

Мен окѳугѳан эдим, окѳугѳанма, окѳудум, окѳуйма, окѳурукѳма,

Сен . . . . .
Ол . . . . .
Биз . . . . .
Сиз . . . . .
Ала . . . . .

Окѳуйдула, этимни заманын айырадыла.

3. Айырыу диктант. Текст. („Диктантла бла изложениеле“, 39 бет. „Бизни таулада.“) Озгѳан, бусагѳат, боллукѳ заманланы этимлерин айырыб джазадыла.

4. Юйге иш: „Джай чегетде“ деген темагѳа хапарчыкѳ кѳураб джазаргѳа. Хапарчыкѳда этимлени юч заманда да хайырландырыб.

Алтмыш ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Сынау диктант грамматика иши бла.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан, грамматикадан алгѳан билимлерин тинтиу.

Дерсде окѳуу керекле: Тетрадла бла ручкала.

Дерсни барыуу

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Диктантны текстин биринчи кере окѳуу.

Текст: „Диктантла бла изложениеле“, „Бушуулу ача“, 38-чи бет.

3. Магъанасы ангылашынмагъан сёзлени айырыу.
4. Айтымла бла окъуб джаздырыу.
5. Джазыб бошагъандан сора, экинчи къат окъуу.
6. Грамматикадан ишлерин этдириу. Юч айтымны сёзлерин юч къауумгъа юлешиб джазыу.

Атла:

Сыфатла:

Этимле:

Эки айтымны членлерин айырыу. Тублерин сыздыла.

(— башчы, === хапарчы, ... ачыкълаучу, ————— толтуруучу, ————— болумла.)

7. Тетрадланы джыйыу.

8. Юйге иш бериу: „Экскурсияда“ деген темагъа гитче хапарчыкъ къураб джазаргъа.

Алтмыш тёртюнчю дерсде халатла бла ишлейдиле. Къалай ишлериклерини схемасы башында берилгенди.

Алтмыш бешинчи дерс

Дерсни темасы: Изложение. „Ленинни сабий заманы“ („Диктантла бла изложениеле“, 146-чы бет.)

Дерсни мураты: Хапарчыкъны планын салдырыб, планига кёре, аны изложениесин джаздырыу.

Дерсни барыуу

1. Дерсни муратын айтыу.

2. Ленинни сабий заманындан билгенлерин айтдырыу.

3. Хапарчыкъны биринчи кере окъуу, ангыламагъан сёзлерин айтдырыу (гимназия.)

Текстни экинчи кере окъуу (окъурну аллы бла сохталагъа хапарчыкъны ненча кесекге юлеширге боллугъуна эс бёлдюреди.)

Биринчи кесегин окъуйдула, анга баш саладыла. Алай бла башха кесеклерин да окъуйдула, башла саладыла.

Быллай план салыргъа боллукъдула:

ПЛАН

1. Эртденбла гимназиягъа барыргъа къалай хазырланганды Володя Ульянов?

2. Эртденнги шхуурну къалай ашагъандыла?

3. Джолгъа къалай чыкъгъанды?

Салынган план бла маджал окъугъанланы бири джазарыкъ изложениесин аууздан айтады.

Андан сора джазыб башлайдыла. Классда бошайлмасала, юйде аякъ джанын джазыб келедиле.

ДИДАКТИКАЛЫКЪ МАТЕРИАЛ

Карточкала бла хайырланыуну юсюнден

Тюз джазыу бла пунктуациядан берилген карточкала сохтала билимлеринде къарыусуз джерлерин тюзетир ючюн, маджал окъугъан сохталаны билимлерин андан да теренлендирир ючюн джарашдырылгъандыла.

Устаз карточкала бла хайырланырны аллы бла сохталаны билимлерини къарыусуз джерлерин белгилерге керекди. Сентябрь айда ал класслада окъулгъанны къайтарадыла, сынау диктант джазадыла, джиберилген халатланы устаз классификациясы джарашдырады, хар сохтаны тюз джазыудан, пунктуациядан этген халатлары эсебге алынадыла, джиберилген халатлагъа кёре, карточкала бла ишлеб башлай дыла, кимге къаллай карточка бериллиги андан сора белгили болады,

Устаз хар сохтагъа тюз джазыудан, пунктуациядан карточкала белгилейди. Аны эсеби былай болургъа боллукъду:

Сохталаны тукъумлары, атлары	Тюз джазыудан, пунктуацияда бериллик карточкаланы номерлери

---

1. Лайпанланы И.О.

1, 4, 17, 18, 24.

.....

Хар сынау ишден сора, карточкаланы номерлерин устаз джангырта турады.

Бир орфограммагъа талай сохта халат джибере эсе, эм алгъа аслам халат джиберген сохта бла ишлейди. Къарыусуз сохтала хар ийыкъ сайын юч-тёрт карточка бла, орта, иги окъугъанла бир-эки бла ишлейдиле. Карточкада берилген ишни халатсыз этгенден сора экинчи карточка алай бериледи.

Бир-эки кюнню ичинде устаз сохталаны карточкала бла этген ишлерине къарайды. Тюз этген эселе, карточканы номерини туурасына † белгичик салады, экинчи кёзюуге сохтагъа бериллик карточканы номерин атын туурасында салады. Былай бла устаз сохтала халат джиберген орфограммала бла ишлеб бошайды.

Карточкала бла сохтала классда, юйде да ишлерге боллукъдула. Маджал окъугъан сохтала, берилген ишни алгъаракъ этиб, ишсиз болуб къаладыла. Бу къауум сохтагъа къошакъ ишге дагъыда бериледи.

Карточка бла классда башланган ишни сохтала бошаймай къалсала, ишни юйде бошаб келирге буюрулады.

Бир къауум карточка (тил ёсдюрюуден) эки-юч кюнню ичинде этиб келирге бериледи.

С ёз ючюн: берилген темагъа сочинение джазаргъа, берилген сочинениени аллы бла аягъын джазаргъа дегенча.

Карточкала бла иш, кереклисича бардырылса, сохталаны тюз джазыудан, пунктуациядан билимлерин келтирюрге болушурукъду, халатсыз джазаргъа юретирикди.

Тюз джазыу

Ачыкъланы тюз джазыу

1. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

БИЛИМ

Хайда, аланл..., джюрюг.... з, биз окъургъа бара...къ.

Туугъан кеси тилнб ... зде билим, акъыл алай...къ!
Заман...нда къадал...б, окъуюкъ мектабл...да,
джарыкъ билим ачх...члар...н кёрейик китаблада.
Окъумагъ...н сокъурду, сокъ...р ташх... абын...р,
энд...ги дунияда кёз ачмагъан къаб...л...р.

Тил...м дуния тутх...ч..., билим—ёс...м бас х...ч...,
Хар не затн... сен сүйсенг, бил...м ан...ачх...ч...

2. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала, ала бла сёзту-
тушла кёураб джазыгъыз.

Малч... , маллыкъгъ... , ёг...з, ёг...зл...к ишч... ,
сабанч... , от...н, от...нч... , рчи, атч... , кёйч... .

3. Сингармонизмни джорукъларын бузгъан сёзлени айырыб
джазыгъыз.

Урма, ётюрюк, кюлме, алтын, урса, джортхан, юй-
ден, сабдан, кёураб, кёрюннген, тенгиз, урунган, оюл-
гъан, отха.

Сёзтутушла кёурагъыз, ала бла айтымла кёураб джазыгъыз.

4. Точкаланы орнуна не й, неда кысха у сала джазыгъыз.

Ми...ик, ки...ик, су...укъ, за...укъ, кю...юз, мю...юз,
ба... ур, да...ур, се...ир, ха...а, биле...ик.

Башында берилген сёзле бла сёзтутушла кёурагъыз, юч сёз-
тутуш бла айтымла кёураб джазыгъыз.

5. Точкаланы орнуна керекли ачыкъ харифлени сала джазы-
гъыз.

Добай а...къ юсюне миннгенли, атасына болушады.
Ол, та...къ алыб, кёйиланы къа ... ла тюбюнде кют-
генди. Бир джолда аны аллына кёо ... нчыкъ чыкъды.
Дженгил огъуна кёл кёрамдан ташайды.

Берилген айтымланы сёзтутушлагъа юлешигиз.

6. Точкаланы орнуна керекли ачыкъ харифлени сала джазы-
гъыз.

Сю...к, тю... , сю...ме, тю... ме, кю... , и...ме, ти...
ме, о...н, чо...н, кёо...н. бо...н, кёо...гъуз, то...гъуз.

Берилген сёзле бла айтымла кёурагъыз.

7. Точкаланы, орнуна керекли ачыкъ харифлени сала джазы-
гъыз.

ЛЕНИН

Ленин,—сен кюнсе, тегесе жар...кь. Ленин, джа-шауса, юз...лмей барл...кь. Ленин, чыр...кьса, нас...бса джерге. Ленин, байракьса, тутаб...з ёрге. Ленин, сени бла чыгьаб...з джолгь... . Ленин, с...ни бла бараб...з алгьа. Ленин, атл...йб...з таук...л ызынгд...н. Ленин, джырлайб...з, тол...б кьууанчд...н. Ленин, тюзл...ксе, джакьлайса халкьн... , Ленин, тег...се джерг... джар...кьны.

8. Джутулгьан ачыкьланы табыгьыз.

Ахматны кьарны (кьарын) ауруса, этмезлик заты джокьду. Аны орну (...) ариу джыйылгьанды, бойну (...) да таза джууулгьанды. Бир джолда Ахматны эр-ни (...) салыныб келди. Мен ол кюн аны бурну бла (...) сёлешиб биринчи кере кёрдюм.

Аллындагьы эки айтымны сёзтутушлагьа бёлююз.

9. Точкаланы орнуна керекли ачыкьланы сала джазыгьыз.

Джаз...у, бол...у, кьыз...у, бур...у, кел ... , у, бёл...у, бил...у, кюл...у, джо...у, тинт...у джууун...у, кийин...у.

Берилген сёзле бла сёзтутушла кьурагьыз.

Тунакыланы тюз джазыу

10. Хапарчыкьны окьугьуз, Хасан Хусейге тюз джазыудан кьайсы джорукьну ангылатханын айтыгьыз.

Хасан, Хусейни тетрадына кьараб:

— Сен нени джазаса? „Тоб“ деб джазаргьа керекди, сен а „топ“ деб джазгьанса,—деди.

— Муну тюз джазылыуунда кьаллай джорукь барды?

— Сёзню тюрлендирирге керекди.

— Кьалай?

— Ишекли эштилген тунакыдан сора ачыкь хариф келирча.

— Кьалай тюрлендирликме? Топ топлай кьаллыкьды?

— Сени ненг барды?

- Тобум.
- „Тобум“ десенг, „б“-мы, „п“-мы эштиледи?
- „б“ эштиледи.
- „б“ эштиле эсе, „б“ джазаргъа керекди.

11. Точкаланы орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз.

Къасым кита... алды. Ол кита...ны суратларыңа къара... , столгъа салды.

Хамит балтагъа са... салды да отунланы томуру..., джары... башлады.

Сафият чоюннга къа... салды. Къа... биши... бошагъанында, гитче эгешчигине къа...дыры... башлады.

12. Точкаланы орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз.

Мен туугъанма, Муху аууш, сени джашил эте... ингде. Ол кюн тау къуш къанат таууш эте эди мийи...ингде.

Къар эриген тауларымда, сени джазгъы джырларыңда джашайд бурма чашчы...ым.

Кенг дунияны къуча...ында, акъ къайынны бута...ында джырла, къарылгъашчы...ым. (Х у б и й л а н ы Н.)

Бу къауум сёзлени тюз джазылыуларыны юсюнден билгениңи айт.

13. Точкаланы орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз.

1) Джюре... ауруудан кесинги сакъла. 2) Буса... агъач джумушакъ болады. 3) Эше... арбаны бир арышын джер... агъачдан этдиле. 4) Къона... юйге къо... этден тепси джарашдырыб ийдиле.

Бу къауум тунакыланы тюз джазылыуларындан не билесиз?

14. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Эгеч—еге...чигим, джюлгюч—джюлгю...чю...юм, чач—ча...чы...ым, эркеч—эрке...чи...им, къарылгъач—къарылгъа...чы...ым, мамурач—мамура...чы...ым.

Агъа...челек, къур...чюй, къурма...чоюн.

Берилген сёзле бла сёзтутушла къурагъыз.

15. Точкалары орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз.

Мени кърнашым заво...да ишлейди. Ол институтну Ленингра...да бошагъан эди. Биз, кёб турмай, Волгогра...ха экскурсиягъа барлыкъбыз. Ус...аз сох...алагъа джолгъа къалай хазырланлыкъларын айты... ангыла...ды. Биринчи отря...ны пионерлері тох...аусуз джолгъа хазырланадыла.

Биринчи айтымны сёзтутушлагъа юлешигиз.

16. Сёздеде точканы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1) Мен джугъутурлагъа уугъа баргъа...ма. Джаныуарланы ызлагъа...ма. Джугъутурну ызын табха...ма. Узаймай, кесин да кёрге...ме. Аны ышаннга салыб атаха...ма.

2) Тон—то...ла, сабан—саба...ла, чабхан—чабха...ла.

3) Табан—таба...нга, тубан—туба...нга, къапхан—къапха...нга.

Бу сёзле тюз джазыуну къайсы джоругъуна берилгендиле?

17. Точканы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз, берилген сёзлени бериучю болушха салыгъыз.

Саб—саб...а, таб—таб...а, тоб—тоб...а, къаб—къаб—...а. Завод—завод...а, отряд—отряд...а, чарс—чарс...а, харс—харс...а, зат—зат...а, шагъат—шагъат...а, шкаф—шкаф...а, саф—саф...а, чох—чох...а, чарх—чарх...а, чач—чач... , агъач—агъач...а, къош—къош...а.

18. Точканы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

БАЛЧЫНЫ ХАПАРЫ

Мени юдегимде барысы бал чибинлеге юре...нгендиле. Джангыз гит...е Айшат...укъ аладан бек къркъады. Мен аны тап...аннга олтурту... къалай юретгеними айтайым. Айшат...а къол къа... салдыры... , башына джаулукъ...укъ атдым. Ана чибинни аны гитч...е къолчу...уна бердим. Джангы бал четен салдым. Чибин

Айшат...ыкны кълундан жангы четен...е кѣчдю.
Ол чиби...леден кълоркъл...анын кълйду.

19. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Кълап...ыкъл, къла...чылкъл, чыл...чылкъл, чылп...ыкъл, ша...-
тал, шап...ал, ба...та, бас...а, ус...а, у...та, та...та, тах...
...а, э...ки, эс...и, че...кен, чеп...ен, къла...тал, кълап...ал.

Башында берилген сѣзле бла сѣзтутушла кълурагъыз.

20. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

МУС...А.

Му...са совхозда ишлейди. Ол ко...мунистди. Бир
джолда Мус...а мал...арын дуп...ур башына джайгълан
эди. Кюн ис...иде мал...а, дуп...ур башында джоп...
...у болуб, ис...илей эдиле. Мус...а кютген ма...ла кюн
сайын джетиджюз гра...мгъл семире эдиле. Ол ко...-
мунист урунууну джигериди.

Биринчи эки айтымны сѣзтутушлагъл бѣлюгюз.

21. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз. Та-
бигълатны ариулугъл кълалай суратланганына эс бѣлюгюз.

КЪАРЫЛГЪА...ЧЫКЪ

Кълар эриген тауларымда,
Сени джаз...ы джырларында
Джашайды бурмача...чылгълым.
Кенг дунияны кълуча...ында,
Акъл кълайынны бута...ында
Джырла, къларылгъла...чылгълым.

Джаз келтирген байлыкъланы,
Гокка ханслы джайлыкъланы
Сюеди къларакъла...чылгълым,
Кюн джылыт...ан ѳзенледе,
Тауларымы джюре...инде
Джырла, къларылгъла...чылгълым.

22. Точкалаңы орнуна керекли тунакъланы сала джазыгъыз.

Кю...ден, кюч—кю...лю, кюч—кю...сюз, печ—пе-
...ден, пе...чи, пе...ли, дюккюч—дюккю...чюк, дюккю...-
ден, дюккю...лю, агълач—агъла...чылкъл,

агъа...лы, агъа...дан, агъа...ны, агъа...сыз, тутхуч—
тутху...чукъ, тутху...ну, тутху...суз, тутху...дан.

23. Точкаланы орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз.

Буз—бу...са, бу...чукъ, сюз—сю...се къыз—къы—
...чыкъ, къы...сыз, джаз—джа...сын, баз—ба...сын,
къаз—къа...са, без—бе...син, бе...чик, кюз—кю...ча,
тенгиз—тенги...ча, тенги...сиз, къоз—къо...чукъ, къо...
ча.

24. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

1. Агъа... челек, къур... чюй, ча... таракъ, а... джыл,
басхы... таш, ачхы... такъгъыч, айлан... джол.

2. Колхоз—колхо... сабан, къыз—къы... чепкен,
боз—бо... чепкен, совхоз—совхо... тууарла, бара...
кюн, туз—ту... челек.

25. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Оту...ла, саба...ла, таба...ла, баргъа...лай, чаб...а—
...лай, то...лукъ, келге...лей, эри...ли, салкъы...лыкъ,
салыннга...лы, алыннга...лы, кёрюннге...ли, джалыннга—
...лы, къобха...лыкъгъа, атха...лыкъгъа, тепсеген—
тепсеге...ликге.

26. Берилген сёзлени кёчюрюрча, сызчыкъла бла бёлюмлеге
айыра джазыгъыз.

Сана, тана, джомакъ, орундукъ, сырт, сыртлыкъ,
эсгер, эсгерти, келтирти, кюлдюрю, сёлешдирти,
килограмм, гуммос, космос, дуппурчукъ, иссилик, джоп—
пу, сабанчылыкъ, хауа, сауады, ауады, барайыкъ, кё—
рейик, уллуракъ.

27. Берилген назмучукъда айырылыб джазылгъан сёзлени кёчю—
рюрча бёле джазыгъыз. Назмуда айтылгъанча ишлерге, алай хазыр—
ланамыса сен?

МЕН АЛАЙ ИШЛЕРГЕ СЮЕМЕ

Мен алай ишлерге сюеме:
Замандан ююш алырча,
Джолум тик, кыйын болса да,
Тохтаусуз алгъа барырча.

Мен алай ишлерге сюеме:
Джамагъат бюсюреу этерча,
Джазыу, сен меннге аллай кюч бер,
Мен муратыма джетерча.

Къарла, джауумла ауушуб,
Къумла джабса да джол ызымы,
Мен алай ишлерге сюеме
Джылла джабмазча къол ызымы.

(С ю й ю н ч л а н ы А.)

Уллу харифни джюрютюу

28. Берилген текстден алгъы бурун энчи атлары, адамланы атлары, тукъумлары, ызы бла хайуанлагъа, башха джаныуарлагъа аталгъан атлары болгъан айтымланы джазыгъыз.

1) Добар бла Бойнакъ малчы итледиле. Хамит бла Азрет алагъа иги къарайдыла. Аланы сюрюулеринде Бышта бла Акъкъашдан сютлю ийнек джокъду. Асият бла Мариям аланы сюйюб сауадыла. Сафият да, Фатима да, Исса да фермада ишлейдиле.

2) Къаракётланы Исса бла Ёртенланы Азрет белгиди поэтледиле. Ала кёб назму бла поэма джазгъандыла.

Биринчи айтымны членлерин айырыгъыз. Школну бошагъандан сора сиз къайда ишлериксиз?

29. Алгъы бурун бир сёзден, ызы бла сёзтутушладан къуралгъан энчи атланы айырыб джазыгъыз.

Мамукъ, чилле иеди Ташкент, Тау арты уа—сейирлик кёгет. Украинадан келеди бизге темир, ташкёмюр, харакет. Эстония, Белоруссия, Урал, Сибирь, Кавказ, къалгъанла, Ата джуртума болуб багъана, учунадыла биргелей алгъа.

Волганы да Доннга къошдургъан, Къобанны да сырта ёрлетген, олду халкъны илмугъа бургъан, миллионланы хорламгъа элтген. (Х у б и й л а н ы О.)

Биртукъум членлени тублерин сызыгъыз.

30. Энчи атлада керекли джерине кавычкаланы сала джазыгъыз. Элде ордсн берилген адамладан кимлсни билесиз?

Мени къарт атам Ленинни ордени бла саугъаланганды. Ол Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды. Пионерская правда газетде пионерлени этген ишлерни юсюнден кѐ... се...ир хапар басмаланады. Аппаланы Хасан Къара кюбюр романны жазгънды. Хубийланы Османна Аманат деген повестин сюй...б окъудум. Мени атам Ленинни байрагъы газетни окъуйду. Къарачай—Черкесия теплоход тыш къралланы портларында кѐб кере тохтайды. Байрамукъланы Халиматны Къара че...кен деген хапарында эс...-чирик адетлени юсюнден айтылады.

31. Энчи атланы тублерин сызыгъыз.

Совет Къарачайны биринчи поэти, белгили джамагъат къуллукъчусу, ёх...ем уланы, джигит ас...ер чиси Къаракѐтланы Заурбекни джашы. Исса 1900 джыл Джѐгетей элде туугъанды. Уллу Октябрь социалист революцияны джукъла...мазлыкъ чырагъы къарачай тауланы жарытханында, эртделеден термили... тургъан окъуууна киреди. Алай бла па...чахлыкъ Россияда эл школдан ары атларгъа мадары болмагъан таулу джаш энди Совет Союзну адамы, къралны эки белгили окъуу орнун боша... , талай джу...аблы джерде ишлейди.

Уллу Ата джурт къазауат башлан.. анында, кесини разылыгъы бла Ата джуртну фашистледен къорууларгъа фронт...а кетеди.

Аффикслени тюз джазыу

32. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз.

1) Дахир къонакъ... тенги... барды. Ол ат... миниб баргъан эди. Тенги Дахир... уллу бюсюреу этди. Ол аны къош... чакъырды. Дахир къош... кирди. Тенги, аякъ... суусабны къуюб, Дахир... узатды.

2) Сабанчыла сабан... чыкъдыла. 3) Сафият, аэроплан... миниб, Нарсана... къонакъ... кетди. 4) Анасы Сафият... иги окъугъаны, ишлегени ючюн саугъа...-къобузчукъ алыб берди. 5) Тенг тенг... тенглик этерге керекди. 6) Биченчиле бичен... чыкъдыла.

33. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгыз

Ташла тѣшеб тикле..., джол джанла..., паровоз...
етин..., вагонла..., гоккала бла суратлаб, кенг
паркла..., къаяла..., кѣпюрле..., чатла..., „Джер-
ни юсюне рахатлыкъ!“—деб джазабыз.

Хар автомашинаны эшигин ... ,гитчечик ... джукъ-
лагъан бешигин..., терезелерин .. сабий юйле...,
сген тѣлюле... байракъларын... акъ кѣгюрчюн...
суратын салабыз.

Джуртубуз... джерле..., орамла..., ауушла...,
кийик буз къарамла..., айрымкан... фестивалгъа,
къар тау... шохлукъну джакълагъан... саугъа, рахат-
лыкъ атын... атай барабыз. (Чотчаланы Магометден.)

31. Скобкаланы ача джазыгыз.

... барады (завод) бердиле (Асхат), ёрледиле (бас-
хыч), чакъдыла (сабан), болушдула (совхоз), чабыш-
дыла (чарс), тюбедиле (тенг), зынтхы бердиле (ат),
къанатлы кьонду (гебен), тюшдю (джер), чыкъды
(кѣк), кетди (Къобан).

Башындагы сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыгыз.

35. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгыз.

1) Ауругъан танг... къыйналыб чыкъды. 2) Джюз-
ню минг... къошсанг, минг джюз болады. 3) Джюн...
чындайла, къоллукъла, кѣлекле этедиле. 4) Къыйналыб
тур... ёрге, аууб кет... джер..., Умар... бутун
тиреб, умут... сыртын тиреб. 5) Хасан къайтды ша-
хар... 6) Отунчула отун... келдиле.

36. Скобкалада берилген атланы тийишлы болушлагъа сала
джазыгыз.

1) ... Биз солургъа (парк) бардыкъ. Лида (кырдык)
олтурдукъ 2) Темирчи (плуг) ауузлукъ салды. 3) Анам
(как) туз атды. 4) Мен (кюрек) саб салдым. 5) Тан-
кист (танк) от алдырды. 6) Малланы (талок) къыста-
дыла. 7) Анзор (станок) таяныб, сабийле бла ушакъ
этеди.

37. Скобкаланы ача джазыгъыз, сѣзтутушла бла айтымла къурагъыз.

Барды (къош). Келдим (къонакъ). Чыкъдыкъ (тала). Турдукъ (саф). Барабыз (школ). (Чарх) кегей салдыла. Биченде (къач) дери ишледик, фермада уа (джаз) дери маллагъа къарадыкъ. (Саб) джараулу агъач. Таянды (таш). (Тоб) къарадыкъ. Тарыкъдыла (Айшат).

38. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Хар сабийчик къолунда сыйюб тутхан къалач..., хар ишчи ... столун ... ашагъан татлы аш... биз джер...оруб алгъан хар бюртюк..., хар ёгмек кесек... сый... берейик.

Хыны чалкъы, тик уруб, кесди алтын чёбчюк..., гетен джолчукъ бурулуб, ташый башлады джюк ... Будаи башла орулуб, чабышдыла гюрбе..., барабан джайды уруб, букъуларын тюзле....

39. Тюбюнде берилген атланы бернучю болушха салыгъыз, ала бла сѣзтутушла къурагъыз, сѣзтутушладан айтымла къураб джазыгъыз.

Китаб, къаб, пуд, шкаф, намыс, джаш, чарх, таш, тенг, дженг, танг, Сюлемен, орун.

Юлгю: Китаб—китабха къарады, Осман китабха къарады да талай хапар окъуду.

40. Керекли аффикслени сала джазыгъыз.

Суу ... джерледе уллу битим аладыла. Акъыл... адам сабийлеге акъыл юретеди. Билим... джашчыкъ билиминден кёб хапар айтды. Джюн... къойну уллу хайыры болады. Басым... амма туудукъларына таурух айтады. Сют..., джюн..., сюек.., эт... хайыуанланы тутаргъа керекдиле адамла.

41. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз.

Таш... джерде битим иги болады. Туз... хантда туз аз болады. Битим... джерде джашау къыйынды. Сют... ийнекни хайыры адамгъа аз болады.

42. Берилген сѣзтутушлагъа антонимле табыб джазыгъыз.

Адебли адам—... .. Акъыллы хайуан—... ..
Джюнюлю къой—... .. Тузлу хант—... ..
Намыслы къызчыкъ— ... .. Агъачлы джер—...

Башындагъы сѣзтутушла бла айтымла къурагъыз.

43. Скебкалары ача джазыгъыз. Бизни партияны ким къурагъанын айтыгъыз. Коммунист партияны Баш секретары кимди?

ПАРТИЯ

Сен (тюзлюк) чомарт анасыса,
(Кюнден кюн) джаш бола баргъан,
(Мамырлыкъ) тебмез къаласыса,
Кече, кюн да джылтыраб тургъан.

(Джигитлик) хорланмаз къушуса,
(Ай, Кюн) кересе къанат.
Сен хорламны мийик ауушуса,
(Сен) баргъан къб насыб табад.

Сен (шохлакъ) темир тамырыса,
(Биз) дайым боласа керек,
Сен (джашау) къууанчлы джырыса,
Ленин салгъан къуу болмаз терек.

(Хубийланы И.)

44. Точкалары орнуна керекли аффикслени сала джазыгъыз.

1) Джюрегимден мен сен... разылыкъ береме, мен... айтхан сѣзюнгю бек багъалы кѣреме. 2) Манг ... , санг..., анг... къб кере аны юсюнден айтхандыла. 3) Сен хар ишни халкъ бла сюзесе, сен халкъ..., халкъ сен... беред кючюн. 4) Сауду Ленин: биз сен... кѣребиз партия, анда, хар оноуну сораса сен анг... Биз къуру да бюсюреу этебиз уллу Ленин бла санг ....

Пунктуация

Айтымланы аякъларында джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

45. Берилген текстдеги айтымлагъа соруула салыгъыз. Хар со-рууну аягъына керекли тыйгъыч белгини сала джазыгъыз.

1977 джылда, ноябрны джетисинде Уллу Октябрь социалист революциягъа алтмыш джыл толгъанды. В. И. Ленин революцияны вождуду. Уллу Октябрь кеси кыйыны бла джашагъан халкъгъа эркинлик джашау бергенди. Октябрны байрагъыны тюбюнде совет халкъ коммунизмге барады.

Бу айтымла бла биз къурагъанланы бир-биринден не баш-халыкълары барды? Кесигиз къурагъан айтымлада баш членлени табыгъыз.

46. Берилген соруулагъа толу джууабла джазыгъыз.

В. И. Ленин къачан, къайда туугъанды?

Ол шахар къалайда орналыбды?

Ол сууну джагъасында орналгъан шахарладан къай-сыланы билесиз?

Ол сууну бойнунда къаллай электростанцияла иш-ленгендиле?

Сиз джашагъан джерледе неле ишленедиле?

Соруула бла аланы джууаблары къаллай айтымла-дыла?

Джууаблада баш членлени тюблерни сызычубузча сызыгъыз.

47. Берилген текстни айтымлагъа бёле, аякъларына керекли тыйгъыч белгиле сала джазыгъыз. Тангны ариулугъун суратла-гъан айтымланы тюбюн сызыгъыз.

Танг джарыды къанатлыла кеслерини джырчыкъ-ларын башладыла ариу аязчыкъ къакъды кюн къыза-рыб башлагъа тийди хансда терек чапракълада эртден чыкъ джылтырайды къалай сейирди эртденни чегет эртденни рахатлыкъны ким бузду алай этерге кимни къолундан келди.

Кече хар къалайда рахатлыкъ кёкде джулдузла джылтырайдыла Къобан шуулдайды къарангыда терек-ле уллудан уллу кёрюнедиле.

Биринчи юч айтымны сёзтутушлагъа юлешигиз.

48. Айтымланы аякларында керекли тыйгыч белгилени сала джазыгыыз.

Багъалы сабийле Сизни бюгюн уллу кюнюгюздю Школну арбазына бюгюн биринчи кере киресиз Бюгюнден башлаб сиз сохталасыз Хар кюнде билим деген тауну тюбюнден тырнакълаб тебрериксиз Ол тауну башы бек мийикди Алай а ары чыкъсагыыз, дуняны барын керлюксюз, барын билликсиз Керти джашау сизге ачыллыкъды Аны башына джол тынчмыды Огъай, тынч тюлдю Артыкъ да эринчеклеге, къоркъакълагъа, бошбоюнлагъа ол Минги таудан да мийик керюнеди. Таукелле, анга тырмашханла, къаджыкъмаучула аны джолларына тюзелиб къаладыла Ала, аны тёппесине чыгыб, толу муратларына джетедиле Сиз барыгыыз да аны башына ёрлерсиз деб ышанама Устазларыгыызгъа тынгылаучу, ала айтханны этиучю болугъуз Юйде аталагъа, аналагъа болуша туругъуз Бюгюн сиз ачхан эшик насыбны эшигиди Ашхы джолгъа, багъалы сабийле.

49. Керекли джерлеге запятолла сала джазыгыыз, нек салгъаныгызыны айтыгыыз.

Эштемисиз заман барыбызны чакътырады. Мен ол чакътырыуну хар неде эштеме: заводда чархны бурулуунда сууланы шууулдагъанында чегетлени джашнауларында къартланы огъурлу тюрсюнлеринде джашланы насыблы ышаруларында.

Мен ол чакътырыуну Кремлни тёппесинде сау дуниягъа нюрюн тёге тургъан Къызыл байракъда кереме эштеме...

Дуняны кююнде халкъланы барысына коммунизм Рахатлыкъны Урунууну Эркинликни Тенгликни Къарнашлыкъны Насыбны бегитеди. Бу сёзле джюрекке сингиб хар бирибизге къанат битдириб къарыуубузгъа кюч-къарыу къошуб барадыла. Бу сёзле бизни къралда коммунизм къурауну Программасында—Коммунист партияны Программасында джазылгъандыла.

Айтымны биртукъум членлерни айыргъан запятолланы тюблерни сызыгыыз.

50. Берилген айтымлагъа биртукъум членле къошуб джазыгъыз.

Демонстрациягъа ... , ... , чыкъдыла ... , ... , ... джыйылыугъа келдиле. Комбайн ... , ... , ... : Сохта ... , ... , ... Мен тюкенден ... , ... алдым. Хасанны ... , ... , ... китабы барды.

51. Берилген хапарда керекли тыйгъыз белгилени сала, биртукъум членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Къарачайда, Теберди Башында, къайсыгъыз болгъансыз Доммайны Гоначкир ёзенни секиртмелерин Тубанлы кёлню Архыз башын Хурла кёлню кёрмеген Къарачайны къарлы тауларында айланмагъан къара дугъум къара шкилди кюн бетлеринде къызыл шкилди дыгъылен ашамагъан тау къозу къулакъланы мыстысын кёрмеген дуняда джашагъанма дерге да керек тюлдю.

Сау къралдан бизни Архыз Теберди курортларыбызгъа келиб, гараларыбызны бал татытыб ичедиле. Таб, тыш къралладан да келедиле. (Х у б и й л а н ы . О.)

52. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Джерде кёкде эмда тенгизде кёб машинала адамгъа къуллукъ этедиле. Ала джерде да хауада да тенгизде да ишлейдиле. Фабрикалада да заводлада да колхозлада да совхозлада да насыблы джашау къайнайды.

Ата джуртун суймеклик аны джауларын кёрюб болмау халкъны джашауун иги этер ючюн кюрешуу хар совет адамны борчуду.

Кертилик бла тюзлюк ишленмеклик бла ангылылыкъ Ата джуртуна эмда халкъына кесин мардасыз бермеклик — была барысы совет адамны танытхан шартладыла.

Аллында келген эки айтымны членлерин айырыгъыз. Ата джуртну сакълауулу болуб тургъан Совет Аскерде къуллукъ этерге къалай хазырланаса сен?

Айланыуда тыйгъыч белгиле

53. Керекли белгилени сала джазыгъыз.

1) Ата джуртум уллу кюнюнгдю бюгюн сени, сен таймаздан сагъынаса джигитлени. 2) Туугъан джерим

Ата джуртум кемсиз сюебиз сени. 3) Сиз сынджыр таула терен ёзенле кёрмей кюнню жарыгъын, озгъандыла джылла ёмюрле, тюрме азабча, акъырын. 4) Сенсе Ленин Джерни тюзлюгю, Сенсе Ленин таулуну нюзюрю. 5) Сени Ленин къурагъанды, ол ачханды джол, ата, устаз да болгъанды сеннге комсомол.

Биринчи аптымны сёзтутушлагъа бёлюгюз.

54. Башчылары айлануулагъа буруб джазыгъыз.

Кюлгю: Хасан дерсин окъуйду.—Хасан, дерсингим окъуйса? Огъурлу танг атды бизге, кюн нюрюн теге. Барыбызгъа джашау берди туугъан Джуртум. Джуртубузну жарытады Къызыл байракъ. Садакъ кибик атылыб, булутлагъа ташая, кърч илячин барады, стемейин тау, къая.

55. Керекли тынъыч белгиленн сала джазыгъыз.

1) — Анам осиятны ёлген адамламы этедиле?

— Тели джаш сагъыш этмей нек сёлешесе? Ёлген тюбелек ёледи Ол къалай осият этерикди сора Осиятны джашаудан умут юзгенле этедиле.

2) Кюнлени бир кюнюнде анам танг атар-атмаз къобду да:

— Джашым уяумуса Бюгюн меннге эски джууаргъа болушурукъмуса деб сорду.

— Мен джууа билмейме анам Юретсенг, болушурма дедим.

Къош айтымда заңягойну джюрюгюлюю.

56. Къош аптымгъа кирген бош аптымлары баш членлерини тюблерни сызыучубузча сыза джазыгъыз.

Кюрт хазнала асырайла Чотча тауну тешелери, кёк кюзгюгю къучакълайла кюнню алтын кирпиклери.

Тау суучукъ шоркъулдайды, сеннге саркъа къаяладан, шош ингир да тынгылайды, толуб къууанч сагъшладан.

Кёк башында кегереди, кёклогюнге сукъланганлай, шош аязчыкъ сёлешеди, таула къаты джукълагъанлай.

Ай ышарыб джууунады, джулдуз учуу теренингде,
кьой джол узун созулады Чолпан джанады джюре-
гингде.

(Хубийланы II. „Тубанлы кёл.“)

57. Кьош айтымлагъа кирген бош айтымланы бир-биринден за-
пятопла бла айыра джазыгъыз.

Эркинлик джашау ачылды, насыбны бери узатыб,
ёмюрлюк байракъ чанчылды, Кавказ тауланы кьызар-
тыб.

Хар бир эзилген тилленеди джарыкъ джашауну
кюнюнде джангы шахарла ишленедиле кьарлы тауланы
тюбюнде.

Автомобилле барадыла прожекторланы джандырыб,
шыбла отла джанадыла тар ёзенлени джарытыб.

Хар кюнден кюнге кёб болады бизни кьралны бай-
лыгъы колхоз малладан тыкъ толады хар бир колхоз-
ну джайлыгъы.

(Орусланы М.)

58. Кьош айтымланы экинчи кесегин кьураб джазыгъыз.

1) Кюн мычымай тийди ... да ... . 2) Джел да кел-
ди ... . 3) Мусса китаб окъуйду, Исса уа ... .

4) Айшат кьобуз согъады, Сафият а ... . 5) Джё-
нгерлерим киногъа барадыла, мен да ... . 6) Кюн
кёб турмай ачылды, кьанатлыла да ... . 7) Таулада
кьаты джангур джауду, Кьобан да ... .

Аллында келген эки айтымны схемаларын салыгъыз.

59. Берилген бош айтымладап кьош айтымла кьураб джазы-
гъыз. Ата джурт кьазауатда джигитлик этген элчилеригизден ким-
лени билесиз? Аланы атларын джазыгъыз.

1) Кеси аллына келмегенди хорлам бизге. Джуртну
сакъларгъа кьобхандыла таула, тюзле. 2) Кёб затла-
ны эсгертеди бизге хорлам. Ол кюнлени унутурму
керти адам?! 3) Хорлам бизни юретеди, сагъайтады.
Джигитликден толу хапар ол айтады.

60. Берилген текстден кьош айтымланы айырыб джазыгъыз,
керекли джерине тыйгъыч белгиле салыгъыз.

1) Кюн ачылды алай а иги джылыталмайды. Кюн
ачылды алай а джел тох...амайды. 2) Тамбла биз

экскурсиягъа барлыкъбыз ала да бизге анда туберикдиле. 3) Хамит дерсин окъуйду. Халис да атасына маллагъа аш салыргъа болушады. Хамит дерсин окъуйду атасына да болушады.

61. Берилген текстден аллы бла байламсыз байланган, ызы бла байламланы кючю бла байланыб келген къош айтымланы джаныгъыз. Джетишмеген тыйгъыч белгилени салыгъыз. Къош айтымлагъа кирген, бош айтымланы белгилегиз.

Таула кёрюнемейдиле ёзенлени тубан басханды. Къанатлыла учадыла терекледен да чапракъла агъадыла. Бёрюле улуйдула итле чабадыла сюрюучюле тууайлайдыла. Къаяла зангырдайдыла къушла уа къанат таууш этдиредиле. Уллула чабакъ тутадыла ууакъла да джууунадыла. Анам къобуз согъады атам джырлайды эгечим бла къарнашым тепсейдиле.

62. Къош айтымланы башха кесклерин джарашдырыб джаныгъыз.

Тобла атыладыла, окъла да ..... Душманны штабы теренде орналгъанды, алай а ..... Бир джанындан атлыла чыгъадыла, бир .. .. Бир кеске джер дюнгордеди .. .. .

Къар да джауду .... Тубан да келди, алай а .. .. .

63. Къош айтымланы эмда къош айтымгъа кирген бош айтымланы баш членлерини тублерин сызыучубузча сыза джаныгъыз.

(————— башчы, ===== хапарчы.)

Сары чапракъла терекледен агъадыла. Адебли адамны сыйы уллу болады. Джангур къадалыб джауады, ны тауушу да къанджалбаш юйде ачыкъ эштиледи. Джел, уллу болуб, терезелени тыш къабларын джабды. Кюн батханды, алай а сабийле юйге джыйылмагъандыла.

Туура сёзде тыйгъыч белгиле

64. Берилген текстде туура сёзню тубюн сызыгъыз.

Алан орамны кетиб баргъанлай, лотерея билетле сатыучу ызындан кычыргъанды:

— Билет ала бар, машина къабаргъа боллукъса, насыбынги къаты бла озуб кетме!

— Хата джокъду, насыб да мени къатым бла кёб озуб кетгенди,—дегенди Алан анга.

Биринчи айтымны схемасын салыгъыз.

65. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. Экинчи айтымдача этгенмисиз сиз школда?

1) Эркинликни тангы ат...ан къу...анч кюн.теде Ленин айт...анды джаш тёлуге Сиз окъугъуз кёб окъугъуз билим алыргъа, джашауну эбин билигиз, тюзюн барыргъа.

2) Къазауатда ёлген джигитлени суратларын, письмоларын джыйыб, толу хапарларын джазыб, аланы атлары ёмюрде да унутулма...ча этерге керекбиз деди ус...азыбыз бизни бла ушакъ эте келиб. 3) Анам мени башымы сылай айтды Махсют осият сауланы биринчи борчларыды. Сен мен...е бала эсенг, атангы осиятын унутмазгъа керексе.

(Хубийланы О.)

66. Авторну сёзлерине туура сёзле къоша джазыгъыз.

„.....“,—деди Хасан. „.....?“—деб сорду Халис атасына. Атасы джашына былай джууаб берди: „.....“. „.....?“—деб джашы атасына къайтарыб сорду.

67. Туура сёз бла авторну сёзлерини орунларын ауундуруб джазыгъыз.

1) „Тох...а, алкъын окъуу башланмагъанды, энтда сау ийыгъынг барды“,—деб анам бир-эки кюнню тыйды. 2) Аслан кёзчюклерин джандырыб айтды: „Школгъа тамбла барлыкъса дей эдинг да! Мен школгъа хазырланама“. 3) „Биз окъургъа келгенбиз. Бу Асланды“,—деди Азрет башын кёлтюрмегенлей. 4) Устаз къагъытланы аудура келиб айтды: „Энтда бир китабынг джетмейди. Кесинг да кир этиб къойгъанса да...“.

(Хубийланы Османдан.)

68. Диалогда тыйгыч белгилени сала джазыгъыз.

Малгъамы теджейсе мени
Ёзге къайры мурат этесе
Малгъа кесинги джашынгы нек иймейсе
Мени джашым сенича орамланы санаб айлан-
майды. Ол тракторда ишлейди.
Тракторда уа мен да ишлерик эдим
Да сора кесинге уа аллай бир нек
джалындыра эдинг
Ол заманда окъур муратда эдим
Энди уа
Энди уа барлыкъ эдим

Байламлы тил ёсдюрюю

69. Тюбюнде берилген хапарчыкъда нени юсюнден айтылады? Хапарчыкъгъа баш салыгъыз. Чалкъычылагъа болушамысыз кесигиз?

(Сочинениени темасы.)

Бир кюн дырынчыла дырын джыяргъа келдиле. Кюн кинортагъа джетген эди. Тёгерекни къара булутла басыб, джауар ышан алыб тебреди. Дырынчыла, булутланы басынганларын кёрюб, джаууб къалады деб къркъуб, мыллык атдыла ишге.

Дырынны къызыу джыя тургъанлай, боюнларында къызыл галстуклары бла ойнай-кюле пионерле джетдиле.

-- Иш къолай болсун, биз сизге болушургъа келгенбиз,—деб бары бирден къычырдыла.

— Сау болугъуз, заманында джетдигиз,—деб джууб бердиле.

Пионерле, сенек, басха табылгъанны алыб, дырынны, джангур джетгинчи, джыйыб бошадыла.

70. Тюбюнде берилген эки сочинениден къайсысыны темасы иги ачылгъанды? Экиннде табигъат къалай суратланады?

КЁК ЧАРТЛАГЪАН

Къара булутла къркъутуу бет алыб салындыла. Узакъда кёкню кюкюреген тауушуу тунакы келе эди,

төгерек да шош болду. Гитче аязчыкъ къакъды. Аны ызындан, узаймай, «кючлю джел уруб озду. Төгерек дагъыда биягъынлай шош болду. Уллу джангур тамчыла агъыб тебретиле. Бир заманда кёк джашнады кюкюрети. Аны тауушу хауада төгерекге чачылды.

БОРАН

Боран кючлюден кючлю болуб тебрети. Сырта төгерек-төгерек бурулду, кетиб баргъан джолоучуну джунчутду. Тюзле саулай гюрюлдедиле, чулгъана келиб, элге кирди. Юйле къалтырадыла, башлары чыммакъ агъарды, къымсыз болуб, боранны тохтарын сакълайдыла, боран а бир да тохтамайды, сызгъырады, гюрюлдейди, орамлада къарны ёрге-энишге сюрети, терек бутакъланы сындырады, къарылгъач уяланы чаады. Тёрт джанындан юйлеге чабыуул этеди, төгерекге айланыб сызгъырады, юй башланы къобарады, салам джоппуланы кёкге-кёкге чыгъарады.

71. Сочиниени бу халда аягъына джетдирмей къояргъа бол-лукъмуду? Аягъын джазыгъыз.

НАНЫКЪДА

Бир кюн Хызырны гитче къарнашчыгъы Исса четге наныкъ джыяргъа барды. Челекчигин наныкъдан толтурду. Арыб, тебечикни башына олтурду. Бир заманда къарагъанында, тебен джанында тенгчиклерини наныкъ джыяргъа келе тургъанларын эследи.

72. «Мени школгъа джолум» деген темагъа сочинение джазыгъыз»

ПЛАН

- 1) Школ элни къалайында орналгъанды?
- 2) Сизни юйден узакъдамыды?
- 3) Джолгъа къаллай бир заманынг къорайды?
- 4) Сени джолунг къалайтын барады?
- 5) Ол къалайды?
- 6) Джолунгу джаратамыса? Нек?

73. Бу темала кирген баш теманы табыгъыз, аны берилген темаланы аллына джазыгъыз.

1) . . . . .

Джолум болмады.
Къалай къоркъдум.
Бурнум салыныб къайтдым.

2) . . . . .

Наныкъгъа. Чегетни ариулугъу.
Анда аджашдым.
Джолну табдыкъ.
Къууаныб къайтдыкъ.

3) . . . . .

Къалай хазырландыкъ.
Атландыкъ.
Джолда.
Сейир затланы кёрдюк.

74. Сочиниелени экеу-экеу берилген темаларын тенгleshдиригиз, темаланы бир-биринден не башхалыкълары болгъанын айтыгъыз.

Къач—Къач чегетде. Джаз—Джаз сабан ызлада. Алтын къач.—Алтын къач таулада. Къачхы кюн бачхада.—Къачхы бачхада. Джазны ышанлары.—Джашил талада.

75. Тюбюнде берилген темаланы юсюнден сочинииеледе нени айгъакъларгъа боллукъсуз, алагъа къаллай сочинииеле кирирге боллукъдула? (темала.)

1) Джай каникуллада—

2) Къыш—

3) Джай пионер лагерде.—

Юлгю: Къыш каникуллада.—Ёлкада. Хоккей.
Къышхы чегетде.

76. Тюбюнде берилген темаланы магъаналары кенгден кенгиге баргъан джорукъ бла джазыгъыз.

1) Бизни чегет джылны чакъларында.

Чегет къачхы кюнлени биринде.

Къачхы чегетде.

Терен къачхы чегетде.

2) Каникуллада бир кюнүм. Ингирни кялай ашырдым.

Сочинениени баш магъанасы.

77. Тюбюнде берилген сочинениени баш магъанасын таныткан айтымланы табыгъыз. Эртдениги табигъатны ариулугъун кёргюзген айтымланы тюбюн сызыгъыз.

ЭРТДЕН

Тангны бурну агъара башлады. Алкъын тегерек шошду. Не адам, не джаныуар, не къанатлы къымылдамайды. Барысы джукълайдыла, тынчаядыла. Кюн чыккъан джаны агъарды, андан сора къызарды. Джулдузланы бир къаууму къалтырайдыла, къарыусуз джылтырайдыла, хауада ташаядыла. Танг кенг болду, чыкъ тюшдю. Чапракъла шууулдайдыла, суучукъла шоркъулдайдыла, илипинчикледе саркъыб барадыла.

Адамла, джаныуарла, хайуанла, чыпчыкъла къозгъалгандыла. Хауа даурдан, тауушдан толду. Тегерек тынчылыкъсыз болду. Эртденниги сууукъ, ариу аязчыкъ мийик Кавказ тауладан бетиме салкъын-салкъын къакъды. Ишчиле чалкъыгъа, дырыннга, оракъгъа тебрелде. Ала узаймай ишге кирдиле.

78. Сочинениден берилген кесекни, аны темасын, баш магъанасын андан да иги ачарча этигиз.

ДЖАЙДАН ЭСЕ ИГИДИ

Сентябрь ай. Мен чегетге бардым. Бусагъатда мында джайдан эсе игиди. Къаты джел урду. Мени сууукъдан бет туклерим турду. Саргъала башлагъан чапракъланы ортасы бла кёкню бир кесеги кёрюнеди. Чегетде балчыкъды, кёгет аз табылады. Къанатлыланы тауушлары чыкъмайды.

79. Тюбюнде берилген сочинениени баш муратын андан да ачыкъ айгъакълар ючюн, точкаланы орнуна керекли сёзлени къоша джазыгъыз.

ДЖАШ АРТИСТЛЕ

Джашчыкъла, къызчыкъла сценагъа чыгъыб джырлайдыла. Аланы ... макъамлары, ... юслери олтургъанланы джылытады, ... Ала кечени ортасына дери теп-

серикдиле, ... Танг атса уа, солурукъдула, бет-къол джууарыкъдыла, ... Сабийле китабла бла сау-гъаланадыла, кёблери хурмет къагъытла аладыла. Ала-ны ... джашаулары алайды. Джаш артистле кёблени озарла, ... алырла.

80. Сохталагъа «Къачхы чегетни ариулугъу» деген темагъа сочи-нисни джазартгъа берилгенди.

Бири былай башлагъанды:

— Мен къачхы кёзюуде чегетге салкъын кюнледе барыргъа сюеме.

Башхасы былай башлагъанды:

— Мен къачхы чегетге ариу, кюн къыздыргъан кюнледе барыргъа сюеме. ....

Ючюнчюсю сочинениесини аллын былай башлагъан-ды:

— Шылпы джангурчукъ джауа тургъанлай, къач-хы чегетде айланарым келеди.

Сочиниселени башхалыкълары къалай боллукъду? Бу тема-гъа окъугъан адам ийнанарча хапарчыкъ кзураб джазыгъыз.

Суратлау

Затланы суратлаб джазыу

81. Сочиниселени аллына кёре аягъын джазыгъыз.

Кече джукълаб уянганымда, сейир ушакъны эшт-дим. Ушакъ этгенле кимле эдиле десенг, школдан къайтхандан сора полгъа атыб къойгъан портфелим бла къарачай тилден тапхада унутуб къойгъан кита-бым.

82. Кесигизни окъуу кереклеригизден (ручка, карандаш неда циркуль) хапар айтыгъыз.

ПЛАН

- 1) Къачандан бери тутаса?
- 2) Аланы сеннге ким алыб берген эди?
- 3) Ол затны несин игиге санайса?
- 4) Аны къаллай болгъаныны юсюнден суратлаб джаз.

(Уллулугъу, гитчелиги, формасы, ариулугъу, неден этилгени, къаллай кесекледен кзуралгъаны).

83. Сочинениени аягъын джаз. Затланы суратлау бла хайыр-
ланыгъыз.

Къыш. Булутсуз кёк. Къышхы кюн джылтырайды.
Чегетге атландым. Къалын чегет. Базыкъ чынар те-
рекле. Къалай ариуду къышхы чегетде!..

84. Биринчи къарны суратлаб хапарчыкъны аягъын джазы-
гъыз.

Эртденбла уянама, къыйналмай кёзлерими ачама.
Тамада къарнашым къулагъыма шыбырдайды:

— Тур, терезеден бир къарачы ариулукъгъа!

Биринчи къар джаууб тура эди. Ашыкъ-бушукъ
бет-къол джуууб, ашаб, арбазгъа чабыб чыкъдым.

85. Хубийланы Осман «Къач» назмусунда къачны тюрсюнюн
былай суратлаб башлайды:

Саргъаласа, хуртметли джер,
Кюйюз кибик чегетле,
Тыялмайын чапракъларын,
Чайкъаладыла терекле.

Кесигизни сёзлеригиз бла, къачны ариулугъу бла хурметин
суратлаб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

86. Хубийланы Назир «Джаз» деген назмусунда джазны бы-
лай суратлаб башлагъанды:

Къар эрийди джылы кюнде,
Къалтырайды аяз,
Кечге къалгъан болурма дей,
Ашыгъады джаз.

Кесигизни сёзлеригиз бла, джазны суратлаб, хапарчыкъ джа-
зыгъыз.

Джаныуарланы суратлау

87. Хапарда буу балачыкъны суратлагъан джерлерин айырыб
джазыгъыз.

БУУ БАЛАЧЫКЪ

Атам таудан буу балачыкъны тутуб, юйге келтир-
ген эди. Ол алкъын гитчечик эди. Аны мангылайында

къашхачыгъы бар эди. Джарыкъ къараууз сыртчыгъында къара мутхуз тамгъачыкълары кѣрюне эдиле. Ал кѣзюуде ол бизден къоркъуб, бауну мюйюшюне кысылыб тура эди. Къолубуздан ашарыкъ алмай, суу ичмей, талай заманны, сыртчыгъын муккур этиб турду.

Кѣб турмай, бизге илешиб башлады. Бир ай ѳтгенден сора, мени къолумдан табакъчыкъдан сют ичиб тебреди. Биз анга аш берирге бек сюе эдик.

88. Кесигизни киштикчигизни суратлай, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

ПЛАН

1. Киштик балачыкъны къайдан алгъан эдинг?
2. Ол къаллайчыкъ эди?
3. Сен анга къалай къарай эдинг?
4. Ол нелени тутуб башлады?
5. Бир джолда чычханчыкъ бла къалай ойнады?
6. „Киштикге оюн, чычханнга ёлюм“,—деб нек айтадыла?

89. Хайуанланы суратлагъан джерлерин айырыб джазыгъыз.

ТОРУ АТЫМ

Бедеу сыртлы, бѣгек джюрекли тору атым,
Къыргъый санлы, джохар джаллы хора атым,
Мени джанымдан эсе багъалы кѣрген
Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу
хайуанса,

Ишчи-элли Къызыл Аскерге ат ёсдюрген
Къарачайны сен махтаулу ат заводунда
туугъанса.

Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу
Хора деу аджир атангды,
Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу
Къарачай байтал анангды.
Джарыкъ кѣллю, сыркыу санлы, камсык тайчыкъ,
Лжолдуз къашхалы, къанторучукъ,
акътуякъчыкъ,

Минги Тауну кѣк бузларындан саркъгъан,

Къулакъладан кѣмюклениб, саркъыб акъгъан,
Ёзенлеге шуулдаб, чабыб эннген,
Асыры ариудан тюрб ташлары кѣрюннген,
Таза чокъракъ сууладан ичгенсе...

(О р у с л а н ы М.)

90. Тюрбюнде берилген джаныуар балаланы ариудукъларын суратлагъан эпитетле табыб джазыгъыз.

- 1) . . . . . къозучукъ.
- 2) . . . . . улакъчыкъ.
- 3) . . . . . таначыкъ
- 4) . . . . . айючюк.

Бу сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Хапар

91. Тюрбюнде берилген хапарчыкъ неге юретеди? Баш магъанасы неди?

КЪЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Уллу Ата джурт къазауатны заманында фашист зорчула кече бир украин элни алгъан эдиле. Фашистле партизанланы излеб башладыла. Аланы бири Галяны юйюне кирди. Ол хар нени къатышдырыб, кеслерича не зат эсе да айтыб къычыра эди. Галя бек къоркъду. Ол кесини портфели бла ёрге сюелиб, джукъ айталмай къалды. Фашист аны портфелин къолундан тартыб алды. Аны ичинде солгъанны джерге къуйду.

Китабла бла бирге джерге Галяны къызыл галстугу тюрбю. Фашист аны аякъ тюрбюне атыб, теблеб башлады. Галя, къоркъгъанын да унутуб, фашист таба чабды. Ол, фашистни тюрбю, галстугун алыб, чегет таба къачды. Фашист солдат аллай гитче къызчыкъны джигитлик этерин эсине келтирмеген эди. Галя чегетге сингди.

Чегетде джангыз кеси бек къоркъду. Билмей тургъанлай, Галя таныгъан бир таууш келди. Таууш Галяны устазыны тауушу эди. Чегетде партизанла бла айлана эди ол. Галя партизанлагъа хапар айтды. Ала аны кеслерине алдыла. Галя ала бла эки джылны турду. Джаралыланы байлай эди ол.

Хорлам келди. Совет Аскер Галяны элин башына бош этди. Ол школгъа окъургъа барды. Аны бойнунда къызаргъан галстук фашистни къолундан къоркъмай алгъан галстукду.

92. Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз.

Колхоз сюрююню ызчы итле сакълай эдиле. Аланы башчысы ызчы ит Хайбер эли. Бир джолда, гитче къозучукъ, аягъын сындырыб, сюрюуден артха къалгъанды. Хайбер, аны эслеб, къозучукъну излерге кетди. Ол, къозучукъну табыб, акъыртын сюрюуге келтирди. Сюрюу узакъда тюл эди. Билмей тургъанлай, дуппурну артындан джыйын джанлы чыкъды. Ачдан ёле эдиле бёрюле. Джыйын джанлыны ичинде беш уллу ана бёрю болгъанды. Хайберни тюклери чыгъанакъча ёрге турдула. Бёрюле бла аны ортасында терен джар бар эди. Хайбер дженгил огъуна джарны юсю бла секирду. Ол ёшюню бла бёрюню кючлю урду, бёрю джарны тюбюне тёнгереди. Хайбер экинчи джаугъа чабды. Къара бёрюню богъурдагъындан бууду. Ол мийикден джарны ичине кетди. Хайбер ызына чыгъады. Къозучукъну аллында тохтаб улуду ол. Хайбер къалгъан бёрюле ла да ёлюм талашыугъа хазыр эди. Аны улугъанына дуппурну артындан уучу итле къарадыла. Ала сюрююню сакълагъан итле эдиле.

Итле кеслерини башчыларыны чакъырыуна джетдиле. Ма алай эди Хайбер, колхозну сюрюуюн сакълагъан итлени башчысы!

(Эль-Регистандан.)

93. Тюбюнде берилген хапарчыкъны кессклеге юлешигиз, хар кесегине баш салыгъыз.

КЪЫШХЫ КЮНДЕ

Кече тангнга дери тохтаусуз къар джауб туруб аязыгъанды. Кёк чууакъды. Ёзенде шоркъа суу кесини буз къабугъуну тюбюне киргенди. Тау элни юйлерини оджакъларындан бурулуб кёксюлдюм тютюнчюкле чыгъадыла. Къышхы кюнню биринчи алтын таякъары тау тёппелеге тийгендиле. Къанатлыланы тауушлары эштилмейди. Джерде къар теренди. Къулакъланы кюрт къалаулары кёрюнедиле. Чегетледе наз, ны-

зы, парат терекле акъ къаргъа беллерине дери батхандыла. Аланы юслеринде джангы къар накъутналмазча джылтырайды. Къалай алааматды кышхы табигъат! Кюн башладан ёзенлеге эниб келеди, ышыкъ джерледе мал баула кёрюнедиле. Къойчула, тууарчыла, джылкычыла ат чаная бла маллагъа бичен келтирирге барадыла. Таулу джашланы мыйыкъларында акъ къырпакъ эсленеди Алай болса да, аяз болмагъаны себебли, асыры сууукъ тюлдю.

(Хубийланы Н.)

94. Хапарчыкыны аягын джазыгъыз.

АЛТЫН КЪАЧ

Исси джай кетди. Алтын къач келди. Хауа салкын болду. Чегет шошду. Аякъ тюбюнде чапракъла шуушуу этедиле. Аялы бла бусакъланы, къайынланы чапракълары агъадыла . . . . .

95. Сочинениси аягын джазыгъыз, ат атагъыз.

Дженгилде къарылгъачла келликдиле. Къар кетерикди. Суула ачыллыкъдыла, ханс кёгерликди. Сора чыпчыкъла . . . . .

96. Берилген хапарны аллын джазыгъыз.

КЪЫЙЫНЛЫКЪДАН КЪУТХАРДЫ

. . . . . Ол заманда поезд станциягъа джууукълашыб келе эди. Галстугуму тешиб, ёрге кёлтюрюб, булгъай башладым. Машинист, сигналны кёрюб, поездни тохтатды. Адамла барысы меннге бюсюреу этдиле.

97. Хапарчыкыны окъугъуз, баш салыгъыз.

Кече сайын Москвадагъы метрону станцияларыны башында ачыкъ кызыл „М“ хариф джанады. Басхычла энишге метрону станцияларына келтиредиле. Кеси

джюрюген басхыч (эскалатор) тауушсуз ёрге бла энишге барады. Ол адамланы чыгъарады, тюшюреди. Джер тюбюнде шахарны бир тюрлю хауасы барды. Джерде исси джай, жангурлу къач болса да, метро-ну терен тоннеллеринде хауасы хар заманда бирчады: джылы, къургъакъ джелчик ургъанлай турады.

Москпадагъы метро алай ишленгенди, джерни тюбюнде поездле аз да бир-бирин урурча мадар боллукъ тюдю: ала кеслери джарыкъ берген сигналланы ауушдурадыла, стрелкаланы халатсыз кёчюредила, джолну бузулгъан джери болса, кеслери тохтайдыла.

Москпадагъы метро дуняда эм алапат ишлени бириди.

98. Тюбюнде берилген хапарчыкъны джангы тизгинден джанылыб башланлыкъ джерлерин табыб, джоругъу бла джазыгъыз.

ДАЖШ ПАТРИОТЛА

Украинада Краснодар деб шахар барды. Джай 1942 джыл аны фашист аскерле алгъан эдиле. Фашистле шахарны адамларына тинтиуюл этиб, джаш уланла бла къызланы Германиягъа зор бла сюре эдиле. Оналты джыл болгъан комсомолчу Олег Кошевой бла аны нёгерлери ташатын ишлеген организация къурагъандыла. Анга „Молодая гвардия“ деб атагъан эдиле. Коммунистлени башчылыгъы бла джаш гвардиячыла фашист зорчула бла кюрешни бардыргъандыла. Алты айны ичинде ала шахарда отуздан артыкъ тюрлю-тюрлю магъанасы болгъан листовкала джибергендиле: Аланы саны беш мингден артыкъ эди. Ноябрьны алтынчы кечесинден джетинчи кюнюне ала шахарда юйлеге къызыл байракъла такъгъан эдиле. Джаш патриотла лозунгла джабышдыра эдиле. Джаудан бешджюз малы сыйыргъандыла. Олег бла аны тенглерин джаугъа кёргюзген бир сатлыкъ болгъанды. Джаныуар бетли душманла алагъа кёб къыйынлыкъ джетдиргендиле. Сорууну заманында къолларын, аякъларын сындырыб, кёзлерин чыгъарыб, этлерин дебеш мюйюшлю джулдузла кесиб салгъандыла. Совет правительство Олег бла аны нёгерлерине Совет Союзу Джигити деген сыйлы атны бергенди.

99. Хапарчыкъдан окъугъуз, тюбюнде айтылгъан ишлени этигиз.

. . . . .

Ийых кюн эртден чууакъды. Кёкде бир булут ышанчыкъ кёрюнмейди. Кёзюнг джеталгъан барысы да нгыл тюзледиле. Будай сабанла, кёк тенгизча, сабыр чайкъаладыла.

Аскерчилени къобуз тауушлары, чамлары эштиледди. Ала шош болсала, боза бетли сабыр сууну акырын шуулдагъаны эштиледди.

Алихан, анасына письмо джазыб, ючгюл конвертге салды да, ящикге атыб, ызына къайтды. Тенглери бла тоб ойнаргъа кёзю къарай тургъанлай, стол юсюнде кюзгючюкге кёз джетдирди. Къолу бла зыбыр, къара сакъалын сылай, джюлгючюн алыб, шиндикге чёкдю.

— Эшик аллында къайсы эсе да атын айтыб къычыргъанында, ол, башын булгъаб:

— Чыгъама, нек ашыкъдынг быллай бир, от тюшгенге бармай эсенг,—деди.

Мурулдагъаны болмаса, джашны не айтханы эштиледи. Джетиб тургъан сакъалны юсюн сапын кёмюк джабханында, Алихан кесине джашчыкъча кёрюндю. Ол анга асыры къууанмады. Алай болса да акъ саблы джюлгюч Алиханны бетинде тыйгъычсыз учады. Джюлгючню джаныугъа тутуб, онг хончасына джетдиргенлей, джер оюлгъанча, кюкюреген таууш келди.

(Хубийланы О.)

- 1) Точкаланы орнуна баш салыгъыз.
- 2) Табигъатны суратлагъан джерин табыб джазыгъыз.
- 3) Аягъында абзацда нени юсюнден айтылады?

БАШЛАРЫ

Автордан	3
Грамматика, тюз джазыу, тил ёсдюрюу	4
Программаны белюмлерин окъутууну юсюнден	4
Синтаксис бла пунктуация	4
Фонетика бла графика	8
Лексика	9
Омонимле	10
Антонимле	10
Морфология бла тюз джазыу	11
Байламлы тилни ёсдюрюу	11
Тематика планла	12
Дерслени планлары	19
Дидактикалыкъ материал	71
Карточкала бла хайырланыуну юсюнден	71
Тюз джазыу	72
Ачыкъланы тюз джазыу	72
Тунакыланы тюз джазыу	74
Уллу харифни джюрюютюу	79
Аффикслени тюз джазыу	80
Пунктуация	84
Айланыуда тыйгъыч белгиле	86
Къош айтымда запятойну джюрюютюлююу	87
Туура сезде тыйгъыч белгиле	89
Байламлы тил ёсдюрюу	91
Суратлау	95
Хапар	98

Эльканов Магомет Қазиевич

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
ПО КАРАЧАЕВСКОМУ ЯЗЫКУ**

**Методика обучения грамматике родного языка
в четвертом классе**

Первое издание

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Техредактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 21-IX-1978 г.

Подписано в печать 7-V-1979 г.

Формат 84x108^{1/32}. Физ. п. л. 3,25.

Усл. п. л. 5,46. Уч.-изд. л. 4,6.

Заказ № 4449. Тираж 600 экз. ВУ 84608. Цена 15 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная укрупненная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

60501—53—74

М 159(03)—78

74—7^а

